

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192195

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 86**
J83I Accession No. **M63**
Author **जोशी, वा. म.**
Title **इंद्र अक्षि व रत्नमाला गोळे.**
This book should be returned on or before the date last marked below.

इंदु काळे व सरला भोळे

प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम्. ए.

मॉडर्न बुक - डेपो

आनंदाश्रमासमोर, पुणे २.

आवृत्ति चौथी]

१९५०

[मूल्य २१ रुपये

जशी लोकांना आवडते, त्याप्रमाणेच संदिग्ध शब्दांच्या आड लपलेला “हो” कार लोकांना आवडतो हेहि मी जाणते; पण काव्यात्मक लिहिणे हा माझा हेतु नाही आणि माझ्याबद्दल एखादी कादंबरी किंवा लघु-कथाहि लिहिता यावी अशी माझी इच्छा नाही. म्हणून विवाहाला माझीच संमति आहे, इतकेंच नव्हे तर आईची व वडिलांचीहि संमति आहे, गोत्राची आडकाठी नाही, आणि पात्रिका वगैरे वडिलांना पाहण्याच नमल्यामुळे ग्रह, गण, नाड्या, मंगळ वगैरे कांहीं आड येत नाहीत हेहि लगेच सागून टाकते. यामुळे अर्थात् आपल्या विवाहातला रम्य कथात्मक भाग नाहीसा होईल. पण आपण तरी आपल्या प्रेमाची रम्य कथा होण्या-पेक्षा आपले वैवाहिक जीवन रम्य व्हावे, अशी इच्छा मनांत बाळगणे साहजिक आहे.

सामान्यतः पहिल्याच भेटीत किंवा पत्रांत न सांगण्यांत येणारे खरे हृदयत एकदा ओकून टाकल्यावर आता आपणांला आणखी एकदोन मनातल्या खऱ्या गोष्टी सांगते. (अजून अक्षता पडल्या नाहीत तरी त्या सांगण्याचा मला अधिकार प्राप्त झाला आहे असे वाटते !) आपण खरो-खरच आडनांवाप्रमाणेच “भोळे” आहात. व्यवहारज्ञान मुळीच नाही. आपली मनघरणी मी करावी इतकी मी मनाने आपली अंकित झाले आहे ही गोष्ट, इतक्या दिवसाची ओळख असून आपल्या ध्यानात आली नाही आणि आपणच माझी मनघरणी करू पाहतां, यावरून आपल्या भोळे-पणाची आणि व्यवहारशून्यतेची कमालच झाली म्हटले पाहिजे. दुसरा एखादा असता तर, -ण दुसरा कोणी असता तर मी “होय” म्हट-लेहि नसते !

आपण मधून मधून मला भेटण्याची आणि बरोबर फिरावयास जाण्याची इच्छा दर्शवितां, पण (मला जुन्या चालीची म्हटले तरी चालेल) मला आता हे कसेसेच वाटते. वाङ्मनश्चय झाल्यावर (किंवा आधीहि) बरोबर फिरावयास जाण्यामध्ये काहीं वाईट आहे असे मला वाटत नाही. पण मी आपली लाजाळू म्हणा, काहीं म्हणा, आहे ही अशी आहे. आपल्याकडे पाहून लोकांनी कुजबुजावे, समिप्राथ नजरेने पाहावे, वगैरे गोष्टी मला सहन होणार नाहीत. तरी असे कांहीं करू नये. मुद्दत लवकरच

आहेत; मग हवें तेवढें फिरायला जाता येईल. आपलें लग्न ठरलें आहे ही गोष्ट कोणास सांगूं नये व “काळे-भोळे” या शब्दावरून अनुप्रासादि अलंकार साधण्याची कालेजमधील उदयोन्मुख कवींना संधि देऊ नये. माझ्या आईकडून हें गुपित ठेवलें जाणार नाही अशी भीति वाटते. ती खरी ठरल्यास कॉलेजमध्ये काव्यलताना पुष्पांचा बहर येईल, विनोद-लहरींना भरती येईल, आणि कुजबुजणी ऐकून भितीचेहि कान किटतील: शिवाय एम्. ए. झाल्यावर नोकरी न मिळाल्यास माझ्या काळ्या-निळ्या रंगाच्या अखंड मांडवलावर रंगाचा एखादा कारखाना काढावा असा आपणांस सल्ला देण्यांत येईल; आणि (गडकऱ्यापासून उसनी घेतलेली) ही कारखान्याची अजब कल्पना पसंत न पडल्यास आणि लेखनव्यवसायच करावयाचा तुमचा हेतु असल्यास तुम्हास शाईचा खर्च मुळींच पडणार नाही अशीहि ग्वाही आपणांस देण्यांत येईल ! काही मुलें आपला वाङ्-निश्चय “ तोंडा-तोंडी ” च झाला आहे का लेखी काही आहे असा प्रश्न विचारून तोंडसुख घेतील, तर त्यातला एखादा मुलगा लगेच “ अरे, याचा वाङ्निश्चय म्हणजे नेहमाच “ इन ब्लॅक अँड व्हाइट ” असायचा असें म्हणेल ! आमच्या रगावरची ही कोटि जणु समजली नाही असें सोंग करून तिसरा म्हणेल की, “ याचा अर्थ काय बुवा ! ” चवथा म्हणेल, “ काळ्या चित्रावरची पांढरी रेष असा अर्थ. ” पाचवा म्हणेल, “ पाढऱ्या दगडावरची काळी रेष म्हणलें तर तें अधिक शोभेल ! ” आमच्या मुली-मुलींत इतक्या भोकळेपणाने पण निष्कपट रीतीनें चेष्टा होणार नाही. त्याच्या चेष्टेत बाह्यतः सभ्यता असेल; पण तीत असूयादि विकाराचें विषादि असेल. असली ही चेष्टा-कुचेष्टा आपण खिलाडू वृत्तीनें सहन करूं शकाल, किंबहुना आपणहि त्यात भर घालून “ इसहसाट ” अधिक पिकवाल. पण आपली खिलाडू वृत्ति मला कितीहि प्रिय असली तरी ती मला कांहीं साधणार नाही आणि आपली ही चेष्टा माझ्यादेखत झाली तर गडकऱ्याच्या इदुबिंदूप्रमाणें “ मी लजेन ” आणि आमावास्त्येच्या अंधाऱ्या आभाळात काळेकुट्ट भेष जसे यावेत किंवा काळा रंग दिलेल्या टेबलावर शाई जशी साडावी तशी माझी अवस्था होईल

पलीकडच्या वर्षी आपण आमच्या वर्षी भाऊवडी चिंत्तानें येऊं

लगलांत तेव्हा आपली खादीभक्ति वगैरे पाहून आपण कोणी चमत्कारिक देशभक्त आहात असें मला वाटत होतें. आपण गेल्या वर्षी केलो म्हणून शिकवायला येत होतां तेव्हा पहिले काहीं दिवस मी आपल्या उग्र देशा-मिमानाला कार भीत होत्यों; पुढें भीतीमध्ये आदराची भर पडली, आणि दुसऱ्या सहामार्हांत प्रेमानें हृदयात ठाणें दिलें. पण बोलण्याची चोरी. पुरुषाप्रमाणें बायकांना पुढें कोठल्या तरी युगात मन मोकळें करून बोलता—चाळता येईल काय ! पुढचें कोणास ठाऊक !

आपल्या पत्रातील दुसऱ्या काहीं गोष्टींबद्दल लिहावयाचें आहे. पण पुढें केव्हा तरी लिहीन. आपल्याप्रमाणें मला काव्यात्मक भाषा लिहितां येत नाही. माझ्या पत्रात नंदनवन, उद्यान वगैरे काहीं नाही. (गुळाबाचें फूल एकदा आलें आहे, पण त्यात गुळाबी कोडें नाही, काहीं नाही !) कम-लिनी ज्या सूर्याची मार्गप्रतीक्षा करीत असते तोच सूर्य कर पसरून प्रेमाचाचना करूं लागला तर तिचें मुखकमल कसें होईल याचें चित्र मनश्चक्षुः पुढें आणाचें म्हणजे माझा सगळा भावार्थ ध्यानात येईल. “होय” म्हणून निर्लज्जासारखे सांगितल्यानंतर आता ध्वनिकाव्यात्मक हें लाजणें-मुरडणें कशाला, असें विचारल्यास मलाहि मनात आणल्यास काव्यात्मक लिहिण्याचा प्रयत्न करता येतो (व तो फसतो !) हें आपल्या नजरेस आणून द्यावयाचे होतें, हें त्याचें उत्तर आहे.

आपले भिन्न नारायणरव पाठक आज सहजगत्या मंडईन भेटले होते. त्यांनीं मंदस्मित केले. त्यात काहीं तरी अभिप्राय असावा असें दिसलें. “मला तुमची प्रेमकथा सगळी ठाऊक आहे; पण सध्या कशाला बोलूं ? योग्य वेळीं अभिनंदन व चेष्टा करीनच ” अशा प्रकारचा अभिप्राय त्याच्या मंदस्मितात गर्भित होता. त्यांना आपलें मनोगत कळलेले दिसतें. पुरुषाना देखील गुपित ठेवता येत नाहीं इति गोष्ट खरी ! कळावें, लोभ दिवसेंदिवस वृद्धिंगत व्हावा, हे विनंती. आपली

(येथें आतां काय लिहूं ? काहीं तरी लिहिंतें झालं. आपली स्नेहलोलुप-नको, हा बडा शब्द नको-- ‘आपली’ होऊ पाहणारी

सरला काळे

[२] अचरटपणा का लाडिकपणा का सरळपणा ?

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.

ता. १३--३--१९१९.

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

भेट घेऊं नये म्हणून मीं विनंति केली ती मान्य करून पत्रद्वारेच भेट घेतली हें बरें झालें. पण आपल्या पत्रात “मी एम्. ए. झाल्यावर देशाच्या कार्याला वाहून घेणार आहे, पुढें आपत्ति येतील याची पूर्ण जाणीव मनात बाळगून ‘होय’ म्हटलें आहेस ना ? ” वगैरे कशाला लिहिलें ? माझ्याबद्दल एवढी खात्री नव्हती, तर मग पहिलें पत्र तरी कशाला लिहिलें ?

हें वाक्य रागानें लिहिलें आहे असें वाटेल आणि रागाने लिहिले हें खरेंहि आहे. पण राग क्षणिक होता. मला आपला उदार हेतु समजतो. तरी पण रागाचा आविर्भाव आपणाशीं आणूं नाहीं, तर मग कोणाशीं आणावा ! पुनः एकदा रागाचा आविर्भाव आणून मनाला क्षणभर बोंबेल असें लिहित्यें.

“कोळशाच्या खाणींतलें माणिक” असें कॅलेजातले सगळे मुन्हे मला म्हणतात. अशा “भेषयाम” मुलीला डोळे उघडे ठवून आपण वरिलें तें माझ्या वडिलाकडून चागला हुंडा मिळेल या आशेनें असें लोक म्हणतात तें खरें आहे का ? तें जसें अर्थात् खरे नाहीं, तसेंच मी आपणाला मोठी नोकरी लागेल व बड्या अधिकाऱ्याची मी बडी अधिकारीण होईन या आशेनें वरिलें ही आपली शंका खोटी आहे.

मी आपणाला मनाने वरिलें तें आपल्या थोर विचारांना, उज्ज्वल देशभक्तीला, पवित्र आचरणाला व उच्च प्रकारच्या खिलाड वृत्तीला मालून आणि त्यावर भ्रमरीप्रमाणें लुब्ध होऊन. अर्थात् आपल्या उच्च आकाशांच्या आणि देशभक्तीच्या आड मी कशी येईन ? ज्या गुणांनीं देवाला देवत्व आले, ते गुण त्या देवाला मी मोडण्यास सागेन आणि दगडाच्या मूर्तीचीच पूजा करीन असें वाटलें तरी कसें ? बाकी पुरुषांना केव्हां काय वाटेल हें कोणी सांगवें ! राम एवढा चांगला, पण त्यानें सीतेला

टाकिली; ऑथेलो एवढा थोर मनाचा, पण डेस्डेमोनावद्दल त्याने शंका—कुशंका घेतल्या. आपणहि थोरच आहांत, आणि आपली पत्नी होऊ पाहणारी माझ्यासारखी काळी—बेंद्री, तेव्हा लग्नाच्या आधीपासूनच शंका—कुशंका येऊ लागल्या आहेत हेहि ठीकच आहे !

बाकी थडेचा हा राग सोडून देऊन मघाचाच प्रश्न पुनः विचारावासा वाटतो. पण तो विचारुं का नको अस झालं आहे. माझ्या वडिलाच्या श्रीमतीशिवाय व माझ्या “ काळे ” पणाशिवाय माझ्यामध्ये कोणता गुण दिसला, की त्यामुळे गद्यकाव्यात्मक पत्र लिहिण्याची स्फूर्ति मिळावी ? “ माझे सुशीलत्व ” हे जर उत्तर असेल तर सुशील मुलगी पतीच्या सत्कार्याच्या आड येत नाही हे मी सांगितलेच पाहिजे असे नाही. सुशीलत्व नसेल तर मग माझ्यामध्ये काय दिसून मी पसंत पडले हा मला प्रश्न पडला आहे ! प्रश्न नाजुक आहे, तेव्हा उत्तर देऊ नये किंवा द्यावयाचे असल्यास मागील पत्रातल्याप्रमाणे फुलें, गुच्छ, उद्यान, नदनवन, मलयवायु वगैरेंचा अनेकरंगी व सुवासिक शब्दाचा (लग्ना—मुंजीच्या निमंत्रण—पत्रिकेवरील केशराच्या शिडकावाप्रमाणे) शिडकाव करावा म्हणजे मी फसून जाईन.

असले प्रश्न मी वास्तविक विचारुं नयेत, पण मन मोकळे करून बसतां—बोलता येत नाही, थट्टामस्करी करता येत नाही, रुसता—रागावता येत नाही, म्हणून पत्रद्वारेच कांहीतरी लिहीत—ब्रडबडत आहे, झालं.

‘ आपली ’ होऊ पाहणारी,

सरला काळे

ता. क.

यापुढे केवळ पत्रद्वारेच भेटण्याची जरूर नाही. आईने लग्न जुळल्याचे एका बाईजवळ चुकून (!) सांगितले ! आता नारायणराव पाठक, इत्यादि आपल्या मित्राचे आणि इतर लोकाचे अर्थगर्भ दृष्टिक्षेप सहन केलेच पाहिजेत. आणि कोणी कुतूहलाने, कोणी सहानुभूतीने आणि कोणी उपहासाने लग्नाविषयी प्रश्न विचारले तर त्यांची उत्तरे कशीतरी देऊन टाकलीच पाहिजेत. आपले ठीक आहे, पण मला हे “ भवंकर दिव्य ” वाटते.

स. का.

[३] मोह-पाश

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २४-९-२०.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यांस विनायक भोळे याचे सा. न. वि. वि.

आपण दिवाळीच्या सुट्यात अहमदाबादेस येऊन गांधींचा सत्याग्रहाश्रम पाहून व कांहीं दिवस राहून जावें म्हणतां. पण गांधींबद्दल मला कितीही आदर असला आणि सत्याग्रहाश्रमाची अंतःस्थिति व अंतर्व्यवस्था स्वतः डोळ्यांनीं पाहण्याची कितीहि इच्छा असली तरी सध्यां मी येऊं शकत नाहीं, कारण मला सध्यां टेनिस आणि माझी सरला यांपेक्षां कांहींहि अधिक नको आहे, अशी माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे. माझ्या-सारखा मनुष्य पत्नीच्या पाशांत इतका गुंफटला जाईल अशी तुम्हांला स्वप्नांत देखील कल्पना आली नसेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, उमरखय्यामप्रमाणें मी एखाद्या नदीकांठची फुलबाग-फळबाग आणि माझी “सरला” एवढ्या सामग्रीवर संबंध आयुष्य कठण्यास तयार आहे. उमरला कवितांचें एखादें पुस्तक आणि मद्य यांची जरूरी वाटत होती, मला त्यांचीहि अपेक्षा नाहीं. पुस्तक घ्यावयाचेंच झाल्यास काव्याचें न बेतां भगवद्गीता घेईन किंवा एच्. जी. वेल्स याचा जगाचा इतिहास घेईन आणि दारूच्याऐवजीं चहा घेईन. तुझ्यासारख्या मित्राना टेनिस खेळण्याकरितां आणि चहा पितांना गप्पागोष्टी मारण्याकरितां मधून मधून आमच्या एकछत्री उद्यानराज्यात येण्याबद्दल परवाने मिळतील, पण फार दिवस रहावयाचें झाल्यास सपत्नीक आलें पाहिजे अशी अट घालण्यांत येईल !

खरोखर माझ्यासारखा मनुष्य एखाद्या युवतीच्या नादीं लागून इतका पागल कसा बनतो हें आश्चर्य आहे. पण हल्लीं सरलेशीं बोलणें हाच माझा वाळ्याय-विहार, तिच्याशीं चर्चा करणें हीच माझी तत्त्व-मीमांसा, तिचे शब्द ऐकणें हेंच माझे गायनश्रवण आणि तिला खूप करण्याकरितां पाहिजे तें करणें हाच माझा स्वार्थत्याग ! थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे तिच्या

संगतीत सदैव राहणें हाच माझा स्वधर्म झाला असून या स्वधर्माकरितां दौष्टिक, मानसिक आणि आत्मिक मरण पत्करण्यास मी तयार आहे. म्हणजेच आहे, “स्वधर्मे मरणं श्रेयः परधर्मो भयावहः” आई-बाप, बहीण-भाऊ मला कांहीं नाहींत, हें एकापरी बरेंच झालें. कारण घरजांवई म्हणून सरलेकडे राहणें त्यामुळे साहजिक झालें आहे. घरजांवई म्हणून चैनीत राहावयाचें, कॉलेजात लेक्चरराशिप करावयाची, संध्याकाळीं टेनिस खेळावयाचें, रात्री थोडेंबहुत वाचन करावयाचें, हा माझा सध्यांचा उद्योग आहे. लेक्चरराशिप वर्षापुरतीच आहे. ती एप्रिल-मध्यें संपल्यावर कदाचित् विलायतेस जावें म्हणतां. (श्वशुरांनीं हुंडा दिला नाहीं. तेव्हा ते अवश्य तेवढे पैसे देणार आहेत असें सरलेकडून कळतें. प्रत्यक्ष बोलणें कांहींच झालेलें नाहीं.) सरलेलाहि ऑक्सफर्डची बी. ए. डिग्री मिळवण्याची उमेद दिसते. पाहू या काय होतें तें.

येथें असतांना एक दिवस मला उठण्यास उशीर झाला तेव्हां तुम्ही, सरलेच्या संगतीत रात सरत्यासारखी वाटतच नमेल, असे म्हणून तिच्या काळेपणाचो कुचेष्टा केली. आणि तिनें माझ्याकडे साभिप्राय पाहून “असं कसं होईल, सूर्याच्या पुढें अमावास्या झाली तरी तिच काय चालणार ? ” असं कांहीं तरी म्हणून बाह्यतः खिलाडूपणानें उत्तर दिलें हें तुम्हांला आठवन असेल. आपण त्या वेळेस सगळे जण हंसलों. पण तिला आपल्या काळेपणाची चेष्टा केलेली आवडत नाहीं, हें तुम्हांस एक गुह्य सांगून ठेवतां. पुरुषाना जशी आपल्या शोलाची किंवा पौरुषाची फार चेष्टा केलेली आवडायची नाहीं, त्याचप्रमाणें ब्रायकाना आपल्या कुरुपेची चेष्टा आवडत नाहीं, हें तत्त्व मला अलीकडे कळू लागलें आहे. विशेषतः तुम्ही हें ध्यानात घरा. कारण तुम्हांला विनोद करून हंशा भिकविण्याचा फार मोह होत असतो आणि आपण कोणाशीं काय बोलतो इकडे तुमचें लक्ष नमतें.

आपला मित्र,

विनायक लक्ष्मण भोळे

ता. क.—

मनुष्य एका हत्तीला माणसाळवून त्याचा उपयोग इतर हत्तींना पकडण्याचे कामीं करतो, त्याप्रमाणेंच निसर्गानें मला संसारपाशांत अड-

कवून तुम्हासारख्यांना त्याच पाशात अडकविण्याचें कामीं माझा उपयोग करण्याचें योजिलें आहे. थोडक्यांत आणि स्पष्टपणें सांगावयाचें म्हणजे तुम्ही मनांत आणलेल्या मलीशीं लवकर लग्न करून घ्यावें म्हणजे माझ्यासारखे सुखी व्हाल ! तुमची प्रकृति का बिघडलेली असते हें मला ठाऊक आहे. तेव्हा खोटा आविर्भाव आणूं नये.

वि. ल. भोळे

[४] मनोरथ

सत्याग्रहाश्रम, सावरमती.

ता. १-६-२१.

प्रियपत्नी सरला हीस आशीर्वाद विशेष.

तुझ्या वडिलांनीं “ ६ हजार रुपये मी देतो, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाची स्कॅलरशिप किंवा टाटा स्कॅलरशिप मिळविण्याचा प्रयत्न करा,” असें आग्रह करून सांगितलें म्हणून मी अर्ज केला आहे. पण विलायतेला जाण्याची इच्छा नाही. एक तर तुझा तेथें विसर पडेल आणि काहीं तरी होऊन जाईल ! दुसरें आणि खरें कारण असें कीं, माझी देशाभिमानाची वृत्ति गांधींच्या सत्याग्रहाश्रमांत आल्यापामून पुनः जोरावली आहे. मला वाटू लागलें आहे कीं, शहरात श्रीमतीच्या ऐटीत राहून नोकराचाकरांवर अधिकार गाजविण्यापेक्षा खेड्यांत गरिबीनें राहून लोकांची सेवा केलेली अधिक चांगली.

विलायतेंत मीं तुलाहि बरोबर घेऊन जावें, तूं तेथें ऑक्सफर्डमध्ये अभ्यास करावास. पैशाची काळजी नको. असें तुझ्या “ भाऊ ” चे पत्र आलें आहे. तुला ऑक्सफर्डचें शिक्षण मिळायें हा तुझ्या वडिलाचा खरा हेतु आहे, का माझ्यासारख्या भटक्या तट्टाला पायबंद म्हणून तुला पाठविण्यांत येत आहे का दोनहि हेतु खरे आहेत हें त्यांचें त्यांना (व तुलाहि !) ठाऊक. पण स्कॅलरशिप मिळाल्या तरी मी विलायतेत जाईन किंवा नाही याची वानवाच आहे. तेव्हां शिक्षणाचे वगेरे मनांतले मांडे मनातच खावे लागणार आणि विलायतेस जातांना कोणतें सामान घ्यावयाचें

कोणत्या साज्या, लुगडी, पातळे ध्यावयाची, हे सगळे तुझे आणि तुझ्या भ्रामंत आईचे महत्वाचे प्रश्न दरिद्रांच्या मनोरथांप्रमाणेच उत्पन्न होऊन विलय पावणार !

तुझा भाऊ आणि कुमारी इंदु गुप्ते यांचेबद्दल लोकापवादाचे योडेस वादळ उत्पन्न झाल्याचे नारायणराव पाठकांचे पत्रावरून कळते. भाऊला म्हणावे, लोकापवादाला भिऊं नये. लोक पाहिजे ते बोलतील. इंदु गुप्तेकडे त्याचे मन ओढ घेत होते हे मला ठाऊक आहे. तोच माझ्याशी तिच्याबद्दल गोष्टी बोलत असे. (आणि मीहि त्याच्याशी त्या वेळी “सरल” म्हणून ओळखली जाणारी एक मुलगी होती तिच्याबद्दल त्याच्याबरोबर बोलत होती ! ती मुलगी पूर्वी “कृष्णकारस्थानी” होती, आता “भोळी” झाली आहे !) इंदु गुप्ते सुशील आहे पण सुंदर नाही असे मी त्याला म्हणत असे. ऐकतो ते खरे असेल तर ती सुशीला नाही असेहि मला म्हणावे लागेल. कोणाचा कांही-तरी गैरसमज होऊन हे वादळ उत्पन्न झाले असावे असे माझे अंतःस्थ मन सांगते व शेवटी सर्व शुभमंगल होईल अशी माझी कल्पना मला सुचवते. खरे काय ते लवकर कळवावे.

विनायक भोळे

ता. क.— तुझ्या पत्रांत मराठी शुद्धलेखनाकडे तुझे पूर्ण दुर्लक्ष आहे असे दिसते. इंग्रजी स्पेलिंगमध्ये एखाद्याने चूक केली म्हणजे तुम्ही मुली-देखील त्याला हसता. पण मराठी लेखनांत शुद्धाशुद्धतेचा तुम्ही विटाळ मानीत नाही असे दिसते. असल्या क्षुल्लक गोष्टीकडे मी दुर्लक्ष करणेच कदाचित् श्रेयस्कर होईल. पण अचरटपणाचे आचरण पाहून मनाला बोंचल्यासारखे होते तसे अशुद्ध लेखनहि (अल्प प्रमाणांत का होईना) मला बोंचते. एखाद्या “सुशील” युवतीला “सुशिला” बनवून दगडाच्या पंक्तीला तिला बसविणे मला कसे आवडेल ? रामाच्या सीतेला तू कधी कधी “सिता”च बनवितेस. “सिता”ची योग्यता आणीत नाहीस हे तिचे व माझे नशीबच म्हणावयाचे. कुंकू लावण्यासंबंधी अलीकडच्या बायका जसा निर्वेध पाळीत नाहीत, त्याप्रमाणेच अनुस्वारांची टिबे देण्यासंबंधीहि तुझा अनिर्वेध व्यवहार आहे. हेहि बरोबर नाही. “इंदु”—कलांचा आकार जसजसा वृद्धिंगत होत जाईल तसतशी शोभाहि वाढत जात असली तरी “इंदू” गुप्तेमधील

‘उ’ कार वाढून तिची शोभा वृद्धिंगत होईल असें मुळींच नाही, उलट तुझी मात्र शोभा होईल. श्यानात ठेव की, जोंपर्यंत तूं अशुद्ध लिहीत आहेस तोंपर्यंत तुझी पति—‘पुजा’ कितीहि मनापासूनची असली तरी ती मला अशुद्धच वाटणार. तेव्हां असें करूं नये अशी विनंती. कॉलेजमधल्या मुलीला असें लिहिणें योग्य नसेल. एकदां दोनदां लिहून पाहीन, पुढें सोडून देईन. देशभक्तीच्या वाऱ्यामुळें माझ्या स्वभावांत हट-वादीपणा आला असल्यास क्षमा करावी. तो लवकरच जाईल.

विनायक भोळे

[५] जोडे खाल्ले, पण जन्माचा जोडीदार झालों !

काळे यांचा वाडा,

नारायण पेठ, पुणे.

ता. ७-६-२१

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस सूर्यकांत उर्फ भाऊ काळे याचा नमस्कार वि. वि.

सरलेला लिहिलेलें पत्र तिनें मला वाचण्यास दिलें. त्यांतीक शेवटल्या भागासंबंधीं असें सागावयाचें, कीं शुद्धलेखनाच्या दृष्टीनें माझ्या पत्राकडे मुळींच पाहूं नये.—कारण मी शुद्धलेखनाच्या पलीकडे गेलेलों आहे ! आतां आमच्यांत सुधारणा होणें नाही. सरलेची सुधारणा होऊं शकेल, पण तिच्या चुका दाखवून तिचें अज्ञान तिच्या पदरांत घालणें हें चांगलें धोरण नव्हे. अज्ञानें मनुष्याचा स्वाभिमान नष्ट होतो..... सरलेच्या मनाला पत्र थोडेंसें लागलेलें आहे हें गुपित सांगतो, तें श्यानांत धरावें. झुल्लक गोष्टींना भलतेंच महत्त्व द्यावयाचें आणि भाषाभिमान-देशाभिमान वगैरेंबद्दलच्या गोष्टी वेळ-अवेळ, काळ-स्थळ न पाहतां हटवादी, पणानें बोलावयाच्या हा जो दोष कांहीं देशाभिमानी लोकांमध्ये दिसून येतो तो तुमच्यामध्ये डोकावूं लागलेला दिसतो. सावध राहावें.

कुमारी इंदु गुप्ते व मी यांच्याबद्दलच्या खऱ्या-खोऱ्या बातम्या सावर-मती-अहमदाबादेपर्यंत गेल्या म्हणावयाच्या ! सुरवंटांना एकदांच पंख फुटून ते पतंगरूपानें उडतात, पण बातम्यांना क्षणोक्षणी पंख फुटतात आणि

प्रत्येक खेपेला ते निरनिराळ्या रंगांचे असतात, असें तुम्ही काव्यात्मक मापेंत म्हणत असतां तेंच खरें म्हटलें पाहिजे. खऱ्याखोऱ्या म्हटलें तें मुद्दाम म्हटलें, कारण त्यांत काहीं खऱ्याहि आहेत. तिच्या बापानें मला जोडे मारून हाकलून दिलें हें खोटें असलें, तरी “जोडे मारीन” असे ते म्हणाले हें खरें आहे. तिची मागणी करण्यासंबंधानें वाममार्ग न स्वीकारतां सरळ तिच्या वडिलाकडे जाऊन विचारारवें म्हणून मी त्यांच्याकडे गेलों, पण कोणी तरी त्यांचें मन माझ्याबद्दल कलुषित करून ठेवलें होतें, म्हणून त्यांनीं मला गेल्याबरोबर “कोण पाहिजे ?” म्हणून कठोर स्वराने विचारलें. “आपणांलाच भेटायला आलों आहे” असें मी म्हटल्यावर, “खोटें बोलत आहांत, तुम्हाला माझ्या इंदूला भेटावयाचें आहे,” असें ते बोलूं लागले आणि माझें ऐकूनच घेईनात. तेव्हा मी कांहीं अधिकउणें बोललों. त्यामुळें स्वारी चिडली आणि “चालते व्हा इथून, एक शब्द अधिक बोललां तर जोडे मारीन” असें म्हणून म्हाताऱ्यानें खरोखरच दाराजवळचा जोडा उचलला ! मला त्यावेळींच जोडा मिळावयाचा, पण मी तेथून लगेच निसटलों म्हणून त्या वेळीं मिळाला नाहीं.

पण अखेर मिळालाच ! कारण त्याच दिवशीं घरी येऊन शांत चित्तानें त्यांना पत्र लिहिल्यावर आणि घरात इंदूशीं त्यांचें बोलणें झाल्यावर चार दिवसात इंदुमती—सूर्यकाताचा जोडा लक्ष्मी—नारायणाप्रमाणें शोभेल अशो भाषा त्याच्या घरात सुरू झाली !

आता आम्ही सकाळीं किंवा संध्याकाळीं सर्वांच्या संमतीनें किरावयास जातो व हरतऱ्हेच्या गोष्टी मोकळेपणानें आणि न लाजतां बोलतो. वाटेंत कोणी मित्र किंवा मैत्रीण भेटली म्हणजे लाजल्यासारखें होतें, आणि त्यांचीं विशिष्ट अभिप्रायांनें म्हटलेलीं विनोदगर्भ वाक्ये ऐकून तर फारच संकोच उत्पन्न होतो. पण त्यातहि मौज आहे !

आमच्याबरोबर आमची सरला कधीं कधीं असते, तिचें आणि इंदूचें पटेल असें दिसत नाहीं. इंदु गरिबाची आहे, आणि सरला श्रीमंत आहे; इंदु जरा नटवी आहे, सरला साधी “भोळी” आहे; इंदु मोग-प्रिय आहे, सरलेला मोग अप्रिय नसला तरी जात्या ती त्यागप्रिय आहे. अर्थात् इंदूला आपण सर्व तऱ्हेनें सरलेपेक्षां कमी आहों असें वाटतें.

अर्थात् तिच्या मनात न्यून-गंड (inferiority complex) उत्पन्न झाला. आहे. सरलेच्या मनांत असाच 'अहंगंड' (Superiority complex) झाला असावा. ('न्यून-गंड' व 'अहंगंड' हे चमत्कारिक शब्द आपले मित्र वा. म. जोशी याचे आहेत, हे आपण ओळखलेच असेल.) शिवाय आपल्या घरात आता इंदु येऊन घरमालकिणीप्रमाणे वागणार आणि आपण लहानपणापासून ज्या घरांत वाढलो त्वा घरांत आपला दर्जा कमी होणार हे सरलेच्या मनात येत असावे. काहीहि असो इतर नणंदा-भाव-जयाप्रमाणे या सुशिक्षित (?) नणंदाभावजयाचे पुढे पटणे कठीण दिसते. माझ्या सध्यांच्या प्रेममय सुखकर वातावरणात कोणते शक्य असेल तर हेंच. इंदूचे आणि सरलेचे पटले नाही आणि सरलेचे मन दुखवण्याची पुढेमागे मला पाळी आली तर मला जीव द्यावासा वाटेला. इंदु, तू वाटेला तें कर पण हा प्रसंग माझ्यावर आणू नकोस !

मी इंदूला पल लिहीत नाही, विनायकरावाना लिहीत आहे हे विसर लोंच. आपण सत्याग्रहाश्रमाचे वर्णन न करता या आश्रमासंबंधी वा. म. जोशी याचा 'लोकसेवक' मध्ये आलेला एक लेख वाचण्यास मला सांगितले त्याप्रमाणे तो त्याचेकडून मागून घेऊन वाचला. पण तुमचे मत काय आहे आणि तुमचा ग्रह काय झाला हे मला पाहिजे आहे ; जोशी याची मते मला माहीत आहेत.

विलायतेस जाण्याचा वेत राहित करणार असे सरलेकडून समजते. चूक करीत आहात. तुम्ही आणि सरला यांच्यासारख्या बुद्धिमानांनी तिकडे वास्तविक जावे. त्यात तुमचा आणि देशाचा फायदा आहे. आमच्या-सारख्या परीक्षा-पंढरीच्या वारकऱ्यांनी जाऊन काय करावयाचे आहे ? 'बी. ई.' पास होण्यास किती वर्षे लागली ठाऊक आहे ना ? इंदूला विलायतेस जाण्याची इच्छा आहे, पण प्रीव्हियसच्या गणिताने जिला दोन वर्षे गोता दिला, तिला ऑक्सफर्ड केंब्रिजमध्ये कपवशा धुणारी वेट्रेस या नात्यानेच प्रवेश मिळू शकेल. (तिला हे माझे मत सांगू-कळवू-नका ; सरलेलाहि सांगू नका.)

आपले मित्र नागयणराव पाठक मधून मधून भेटतात. एम्. ए. चा अभ्यास करण्याचे स्वारीने सोडलेले दिसते. त्याचप्रमाणे त्याच्या 'साखरपे'

गावच्या बालमैत्रिणीबद्दलच्या प्रेमकथाहि आता फारशा ऐकू येत नाहीत. आतां जुन्वा बखरी, जुनीं पत्रें, याद्या, करीणे, तहनामे, तिथि आणि तारखा यांच्या जंत्या, ग्रॅन्ट डफच्या चुका, 'तपस्वी' राजवाड्यांची बुद्धिमत्ता, खऱ्यांचा स्वार्थत्याग, सरकारची व जनतेची अनास्था, इत्यादिकांचा माझ्यावर संभाषणाच्या वेळीं इतका मारा होतो कीं, पुढें मागें सीतेला घरीं ठेवून राम जसा वनवासाला जाण्याला सिद्ध झाला, तसा मौ-देखील प्रियतम इंदूला बाजूस ठेवून इतिहासाच्या रूक्ष प्रदेशात शिरून ग्रॅन्ट डफ वगैरे राक्षसाचा संहार करण्यास सिद्ध होईन असें वाटूं लागलें आहे.

आपला मित्र,
भाऊ काले

[६] उच्च आनंद व दुःख

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती.

ता. ११-६-२१.

प्रियपत्नी सरला हीस आशीर्वाद विशेष

भाऊ व इंदु गुप्ते यांच्या विवाहाला मी हजर नव्हतों म्हणून वाईट वाटतें. पण माझ्याबद्दल कोणीहि गैरसमज करून घेणार नाही अशी खात्री वाटते.

अतिशय आनंदाची आणि अत्यंत दुःखाची गोष्ट तुला एक सांगा-वयाची आहे. ती ही कीं, मी गांधींच्या निशाणाखाली देशाकरिता अनत्याचारी लढाई करणारा शिपाई झालों आहे. या निश्चय केल्यापासून मला इतका आनंद होत आहे, कीं तुझ्या संगतीत वर्षभर घालविलेले आनंदाचे दिवस मला अगदीं क्षुद्र आनंदाचे वाटत आहेत. दुःख एवढ्याच करिता होतें, कीं माझ्यामुळे तुला दुःख होणार. तूं सीता सावित्रीसारखी किंवा गडकऱ्यांच्या सिंधूसारखी आहेस, म्हणून दुःख तीव्रतर होतें. तूं वाईट असतीस आणि माझा त्याग केला असतास तर मी सुटलों असतों. पण चंद्राला एखादेवेळेस चंद्रिका सोडून जाईल, सच्चनाची सृजनता एखादे वेळेस त्याला विसरून जाईल, माता एक वेळ प्रिय

अर्भकाला टाकून जाईल पण, सुशील पत्नी आपल्या पतीचा त्याग करणार नाही. हें सगळें चांगलें आहे, पण मला आता तें दुःखदायक होत आहे. सृष्टीची योजना कदाचित् चांगलीहि असेल; कारण मी जर चुकत असलों तर मला मार्गावर आणण्यास तुझ्याशिवाय कोण आहे ?

वरील सुखदुःखे उच्च वातावरणातलीं आणि हृदयातल्या खोल गाभ्यातलीं आहेत. हृदयाच्या बरच्या पापुट्यावरील दुःखाची एक गोष्ट तुला सांगावयाची म्हणजे ती अशी की, इंदु गुप्ते (अथवा आता इंदु काळे) हिच्याशीं तुझें नुकतेंच भाडण झालें हें ऐकून मनाला बरें वाटलें नाहीं. कांहीं तरी, कोणाचा तरी, कोठें तरी गैरसमज झालेला आहे, हें माझें नेहमींचें म्हणणें मी सोडलेलें नाहीं, आणि म्हणून मी तिला किंवा तुला दोष देत नाहीं. तरी पण खुलाशाचें मला पत्र पाठवावें अप्रणि गैरसमज कोठें असेल तर तो दूर करून टाकावा. नणंदाभावजयांचें पठणें शक्यच नाहीं का ?

मला आतां गुजराती चांगलें बोलता येऊं लागलें आहे. सांख्यकारिका व भगवद्गीता यासंबंधी मी एक टाचण तयार केलें होतें. तें एका गुजराती मासिकात छापवून घेतल्यामुळें, गुजरातमध्ये मी काका कालेलकराप्रमाणें विद्वानांत गणला जाऊं लागलों आहे ! मला लवकरच बाडोलीच्या सत्याग्रहासंबंधी एका तालुक्यात कांहीं कामगिरीवर जावें लागेल.

तुझा
विनायक भोळे

[७] अमावस्येच्या कडेवर बालचंद्र

काळे याचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. २०-७-२१.

प्रियपतीचे चरणीं सा. न. वि. वि.

आपण बाडोलीच्या सत्याग्रहात शिरणार ही “ उच्च आनंदाची आणि दुःखाची बातमी ” लिहिली ती वाचून आपल्याप्रमाणेंच उच्च आनंद आणि

दुःख झाले. आनंद अशाकरिता की, आपलें मन मोकळें करून लिहिण्या-
इतक्या योग्यतेची मी आपणाला वाटतें, आणि दुःख अशाकरितां की,
माझ्यावरचा विश्वास अद्यापि अपुरा आहे. मी व्यावहारिक दृष्टीची आहे
(आणि कोणती स्त्री नसते ?) पण आपल्या उच्च आकांक्षांना पायबंद
करणारी मी नाही. पुढील अडचणींची, आपत्तींची, लोकांनी केलेल्या
फसवणुकींची, देशभक्त म्हणविणारानींच केलेल्या निंदेची, आणि लुच्चे-
गिन्याची, वगैरे स्पष्ट चित्रें माझ्या व्यावहारिक दृष्टीला दिसत आहेत.
“तुझा अनुभव तो काय आणि व्यावहारिक गोष्टी मला तूं शिकवतेस त्या
काय ! ” असें नेहमीप्रमाणें म्हणाल हें मी जाणून आहे आणि तें खरेंहि
आहे. पण मी वयानें लहान असलें तरी बारीकसारीक गोष्टींत तरी माझेच
म्हणणें पुष्कळदा खरें ठरलें आहे आणि आपण (घोर मनानें किंवा थोर-
पणाला शोभणाऱ्या दुर्लक्षामुळे) केलेल्या चुका निस्तरण्याला माझी ‘बायकी’
बुद्धीच पुष्कळदा उपयोगी पडलेली आहे, हें आठवतें ना ? हें जरी खरं
असलं तरी उच्चतम क्षेत्रात आपण माझ्यापेक्षा अधिक ज्ञाते आहात आणि
आपलें मन माझ्यापेक्षा अधिक उदार आणि उदात्त आहे हे मी जाणतें
आणि म्हणून मला आपलें कौतुक वाटतें, आणि आपली सेवा करण्याचा
अधिकार मला जो मिळाला आहे त्याबद्दल धन्यता वाटते. अर्थात् सत्या-
ग्रहात जाणें, न जाणें हें आपण आपल्या बुद्धीनें ठरवावें. मी आपणांला
त्या बाबतींतहि मदत करीन. अधिक काय लिहूं ?

आतां इंदुवहिर्निबद्दल लिहावयाचें, पण त्याच्या आधीं एक गोष्ट सांगि-
तल्याशिवाय राहवत नाही. पण ती नाजुक आहे, आणि सांगावी कशी हा
प्रश्न आहे, आणि अशा वेळीं काव्यशक्तीची जरूर भासते.

डोंकें खाजवून आणि पाच मिनिटें थाबून एकदोन कल्पना सुचल्या
आहेत त्या सांगल्यें. आपण दोवेंजण गप्पागोष्टी बोलत असता मध्ये तिसरें
कोणी आलें म्हणजे वरें वाटत नसे. पण आतां तसें चालणार नाही हो !
आता आपल्या दोघांमध्ये कोणी तरी तिसरें ह्कानें येऊं पहात आहे. पुरुषी
डोक्यात अर्थबोध होत नसेल अशी खोटी कल्पना करून घेल्यें आणि
डोंकें खाजवून काढलेली आणखी एक कल्पना फुकट जाऊं नये म्हणून
तीहि सांगून टाकल्यें. लोक आपणांला सूर्य व मला अमावास्या म्हणतात.

म्हणोत बिचारे. पण सृष्टीतल्या अमावास्येच्या कडेवर बालचंद्र (किंवा बालचंद्रकला) शोभायमान झालेली दिसली आहे का ? नाही ना ? पण हा चमत्कार लवकरच मानवी अमावास्या करून दाखविणार आहे आणि सृष्टीपेक्षां मानवी कला श्रेष्ठ असं आमचे प्रोफेसर सांगतात तें सोदाहरण सिद्ध करून देणार आहे !

आतां इंदुवहिर्नीचं आणि माझं भांडण ! आपण लिहिलें कीं, गैरसमज दूर करून टाकावा. बरोबर आहे. गैरसमज दूर करून घेणें हातीं आहे. कारण भांडण झालें आहे हाच गैरसमज आहे ! गैरसमज करून घेऊन लोकं कशीं भांडतात याचें वर्णन करून हंसणारे आपण “ भांडण झालें ” असा गैरसमज करून घेऊन दुःख करता, हें पाहून माझ्या विनोदशून्य मनाला देखील हंसण्यासारखें काहीं दिसतें ! आता एवढी गोष्ट खरी कीं, आमचीं मनें जेवढीं असावीत तेवढीं शुद्ध नाहीत. या बारीक-सारीक गोष्टी पत्रांत किती आणि कशा लिहिणार ?

आपली सदैव सेविका,
सरला

ता. क.—

नारायणराव पाठक हे इकडे आल्यास आपलें एखादें पत्र दाखवत्ये. आपण सत्याग्रहांत पडावे किंवा नाही याबद्दल ते आपल्या स्वभावधर्मा-प्रमाणें कांहींच निश्चित बोलत नाहीत !

[८] लेकी बोले, सुने लागे

काळे यांचा वाडा.
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २२-८-२१.

चिरंजीव भाऊ यास त्याच्या वडिलांचे अनेक आशीर्वाद विशेष.

वास्तविक मी जें लिहिणार आहे तें मला समक्ष सांगतां आलें असतें तर बरें झालें असतें. लिहिण्यानें क्षुल्लक गोष्टींना मलतेंच महत्त्व येतें, हें

खरें पण समक्ष बोलतांना कदाचित् माझ्या तोंडून किंवा तुझ्या किंवा सून-बाईच्या तोंडून उगाच एखादा अधिकउणाशब्द निघून जावयाचा म्हणून पत्र लिहीत आहे. या पत्रांतील गोष्टी तुला समजत आहेत, पण तूं सून-बाईला समजावून सांगाव्यास अशा इच्छा आहे. सूनबाईच्या मनांत बरेच गैरसमज आहेत. ते वेळींच दूर झाले पाहिजेत. दुष्टपणापेक्षा गैरसमजानेच नमारात अधिक दुःख उत्पन्न झालेली आहेत ! लोकांच्या संबंधांत गैरसमजामुळे उत्पन्न झालेले घोंटाळे पाहिले म्हणजे मला हंसूं येत असे. पण आतां माझ्याच कुटुंबांत हा राक्षस शिरला आहे तें पाहून रडूं येण्याची पाळी आली आहे ! असो. पहिली गोष्ट अशी की, तुझी आई सूनबाईला दुपारच्या सैपाकाला हात लावू देत नाही, यामुळे ती रागावलेली दिसते. मी स्वतः पक्का सुधारक आहे आणि तूं आणि सरलाहि सुधारक आहात; पण जुन्या बायकांचीं मनें एकदम कशी बदलणार ! ब्राह्मण-प्रभु अशा भिन्न विवाहाला तिनें परवानगी दिली हेंच तुझे आणि माझे नशीब. शिवाय ती सध्याकाळची आपली दशमी करून ठेवते आणि सध्याकाळचा सैपाक सगळा सूनबाईच्या स्वाधीन करते, या तिच्या स्वार्थत्यागाला काहीच किंमत नाही का ? दुपारीहि चटण्या-कोशिंबरी वाढणें सूनबाईच्याकडे दिलेलें आहे. यांत तिनें पुढें पाऊल टाकलेलें नाही काय ? सूनबाईला आणखी एक मुद्दा समजावून साग. तिची सालू आता किती दिवस जगणार आहे ? भाऊ, तूं सगळें जाणत आहेस. तिचा आजार बरा होण्यासारखा नाही...मला अधिक लिहवत नाही. सर्व गोष्टी ईश्वराच्या इच्छेप्रमाणे होणार !

दुसरी गोष्ट, सरलेला काम न सांगतां सूनबाईला तुझी आई काम सांगते आणि एकंदरीत पक्षपात करते. या बाबतींत देखील सूनबाईनें सारा-सार विचार करावा. आधीं घरात काम करण्यास नोकरचाकर आहेतच, तेव्हा कामाची तक्रार नसावी. दुसरे असं की, सरला माहेरवाशीण आहे आणि जुन्या पद्धतीप्रमाणे तिला कांहीं अधिक सवलती मिळणारच. मिळाल्यात किंवा नाही हा प्रश्न निराळा. पण अशी ही जनरीत तरी आहे. सूनबाई माहेरी गेल्यावर तिची आई कशी वागते याचा विचार करण्यास तिला साग. कोठल्याहि आईबापांना आपली मुलं अधिक असतात. गाय आपल्या वासराना चाटते तशी इतर वासराना चाटील काय ? सागराला

आपलें अपत्य जो चंद्र त्याच्या दर्शनानें जशी आनंदाची ऊर्मि येईल तशी नक्षत्रें, तारका वगैरे पाहून येईल का ?

तिसरी गोष्ट अधिक नाजुक आहे. सूनवाईना गाण्याबजावण्याची आवड आहे हें कांहीं वाईट नाही. पण माणी म्हणण्यांत आणि पेटी वाज - विण्यांत वेळ किती दवडावयाचा ? आणि या कला शिकविणाऱ्याबरोबर वेळ किती घालवावयाचा ? सूनवाई वाईट आहे किंवा होईल असें मला म्हणावयाचें नाही, त्याप्रमाणेंच विन्दुमाधव म्हस्कर हे गायनमास्तर वाईट आहेत असेंही मला म्हणावयाचें नाही ; पण या पद्धतीत धोका आहे हें मला सामावयाचें आहे. काय असेल तें असो, गाण्याबजावण्यानें भावनावशस्त्व येतें ही गोष्ट खरी. सूनवाई चांगली आहे, पण मास्तरांच्या मनात कधींच पाप येणार नाही असें आहे का ? गाणें - बजावणें शिकावें, पण हस्त-हेच्या मर्यादा पाळाव्यात. एकान्त करूं नये, बरोबर कोणी घेतल्याशिवाय कलाशिक्षकाबरोबर वारंवार फिरेण्यास जाऊं नये, वगैरे वगैरे. या गोष्टी समक्ष सांगण्याचें धैर्य मला होत नाही; पण तुंच जर शांतपणें, मन कलुषित होऊं न देतां, या गोष्टी समजावून दिल्यास तर उत्तम होईल. तूं आतां आपल्या कंत्राटाच्या धंद्याच्या निमित्तानें बाहेर असतोस, तेव्हा सूनवाईला मनोरंजनाकरिता गाणें वगैरे पाहिजे हें मला समजतें. पण धोक्याची सूचना देऊन ठेविली आहे. मनुष्य हा जितका चांगला आहे तितका वाईटहि आहे. मोठमोठे मोह तो बाजूला सारील ; पण एखादा क्षण असा येतो कीं, कांहीं तरी होऊन तो भलत्याच मोहाला बळी पडतो आणि अब्रूचा नाश करून घेतो !

इतके दिवस माझे सुखांत गेले. सरकारी नोकरी मिळाली, श्रीमंती आली, मुलेंबाळें उत्तम झालीं, जावई चांगला मिळाला, मुलाला आवडती आणि चांगली पत्नी मिळाली (ती फार चांगली आहे असेंच माझें मत आहे) पण जिच्याबरोबर मी वयाची पन्नासाहून अधिक वर्षे अत्यंत सात्विक आनंदात घालविली ती माझी सहधर्मचारिणी मृत्यूच्या मार्गाला लागली आहे ; जावई गांधींच्या सत्याग्रहात पडून दारिद्र्यांत राहूं पाहातात आणि लवकरच तुरुंगात जाण्याच्या तयारीत आहेत ; सूनवाईबद्दल स्वप्न ज्ञानानंतर लवकरच लोकापवाद सुरू झाले आहेत; घरांत भांडणें

नसली तरी कानांवर मधून मधून ऐकू येणारी कुजबुज आहे; आणि मुलगा कंत्राटामध्ये पैसे मिळवीत असला आणि उत्तम असला तरी त्याच्या बायकोबद्दल त्याला पुढेमार्गे खरेखोटे लोकापवाद ऐकावे लागणार आहेत—असा हा देखावा दृष्टीसमोर आणला म्हणजे लवकर डोळे मिटावेत अशी इच्छा उत्पन्न होते !

विनायकराव सत्याग्रहांत पडायें म्हणतात. त्यांना ६००० रु. देण्याचें मी योजिलें होतें ते देऊन टाकावेत आणि पुढें कांहीं अपेक्षा करूं नये असें लिहावें म्हणतों. लिहिणें कठोर आहे, पण लिहिलें पाहिजे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं त्यांना मी पुढें कांहीं मदत करणार नाहीं; पण माझ्या स्वभावाप्रमाणें या बाबतींत स्पष्ट सूचना देणें बरें वाटतें. त्यांना तूंच पत्र लिही. मी. सरकारी पेन्शनर असल्यामुळें ते सत्याग्रहात पडल्यावर त्यांच्याशीं मला कितपत संबंध ठेवता येईल हा प्रश्नच आहे हेंहि सुचवून ठेव.

“लेकी बोलें सुने लागे” या म्हणीप्रमाणें तुझी आई वागते आणि सुनेला सुधारूं पाहते. मी लेकाला पत्र लिहून सुनेला उपदेशाच्या चार गोष्टी सागत आहे. सुनेला सुधारणें हाच दोघाचा हेतु, पण मार्ग मात्र भिन्न.

तुझे वडील,
अप्पा

ता. क.—

सहज गोष्ट आठवली म्हणून पत्रातच लिहितों. तुझ्याकडे नारायणराव पाठक म्हणून तुझे मिल येत असतात त्यांची लग्न करण्याची इच्छा आहे काय ? माझ्या एका ओळखीच्या गृहस्थाची मुलगी लग्नाची आहे. हे गृहस्थ त्यांच्या ओळखीचे आहेत. आणि मुलगीहि त्यांनीं पाहिलेली आहे. लग्नाची इच्छा असल्यास मी आपल्या मित्रांना पुढील मार्गाला लागण्यास सागतों.

अप्पा

[९] कलाप्रेम आणि नैतिक कल्पना

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २५-८-२१.

रा. रा. बिंदुमाधव म्हसकर, गायन मास्तर यांस—

इंदु काळ हिचा नमस्कार वि. वि.

आपण शिकवणीच्या वेळेशिवाय मला भेटण्यास येऊं नये. आपण आल्यावर मला नाहीं म्हणवत नाहीं, आणि वेळेचें भान न राहता आपण फार वेळ बोलत बसतो, हें घरात आवडत नाहीं आणि तें बरोबरहि आहे. आपल्याबद्दल माझे मन कलुषित नाहीं, पण लोकापवादाला भ्यालें पाहिजे.

कलाप्रेम आणि साकेतिक नीतिकल्पना याचा झगडा नेहमीं चाललेला असतो असें आपण नेहमीं म्हणत असता ते आता चागलें प्रत्ययाला आलें. माझे कलाप्रेम मला गुडाळून ठोविलें पाहिजे आणि आपल्याशीं बोलण्याचालण्यात कितीहि आनंद वाटत असला आणि आपल्याबद्दल कितीहि आदर वाटत असला तरी परपरागत रूढ चालरीत पाळलीच पाहिजे. नैतिक तारेच्या सुराशीं कलेच्या तारेचा सूर जर जुळला नाही तर जीविताची सतार बदसूर वाजू लागेल आणि कोणालाच काही आनंद व्हावयाचा नाही. कळावें.

आपली कलाशिष्या,
इंदु काळे

[१०] लोकापवादाची झळ

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. १-९-२१.

सरला भोळे हिचे पातिचरणीं अनेक नमस्कार वि. वि.

येथील सर्व मंडळी खुशाल आहेत. 'खुशाल' म्हणजे शारीरिक दृष्ट्या. आणि शारीरिक दृष्ट्या पाहिलें तरी 'आई' ही अपवाद आहे.

तिचें वजन कमी होत आहे आणि तो दिवसेंदिवस खंगत चाललो आहे. शारीरिक रोग, अपचन, क्षय किंवा काय जो असेल तो आहेच, आणि शिवाय आपण सत्याग्रहांत शिरल्यामुळे आपली व माझी काळजी. त्यांत पुनः हंदुवाहिनीबद्दलच्या कड्या आणि त्यांबद्दलच्या काळजीची भर !

हंदुवाहिनीबद्दल कड्या आहेत. या साफ खोटेवा आहेत, पण त्या दुःख देतातच. पतिपत्नीच्या मनांत संशय उत्पन्न होणें हें जमें दुःखदायक (संशय साधार आहे का निराधार आहे हा प्रश्न गौण आहे.) त्याचप्रमाणें लोकांपवादाच आहे. कादंबऱ्यांतले नायक आणि त्यांच्या नायिका यांचा आणि आपला काहीं संबंध नसतो, ही सर्व काल्पनिक आहेत अस आपणांस पक्कें ठाऊक असतं, तरी देखील त्यांची दुःख पाहून आपणाला वाईट वाटतं; तसच स्वकीयाबद्दलचे अकीर्तिकारक जनापवाद खोटे आहेत असें जरी ठाऊक असलं तरी दुःख होतं; कारण हा असा मनुष्यस्वभाव आहे. खऱ्याखोटेच्याचा येथें संबंध नाही. आपल्या स्वतःबद्दल किंवा स्वकीयांबद्दल लोक काहीं कृत्रिमजत असतात ही जाणीव ज्याला जाचक होत नाही तो पशु किंवा मुक्तच समजला पाहिजे !

आपण सत्याग्रहांत शिरणार आणि लवकरच सरकारचे पाहुणे होणार याबद्दल मी अभिमान बाळगूं का शोक करूं ? आपल्या उच्च ध्येयाबद्दल अभिमान वाटतो, पण मी आपली हिंदु स्त्री आहे. मी आपले पाय मागें ओढूं इच्छीत नाहीं. (आणि ओढले तरी आपण मलाच ओढीत न्याल, पण मागें येणार नाहीं, हें मला माहीत आहे आणि म्हणूनच मला आपल्याबद्दल अभिमान वाटतो !) पण मी आपलें मन आपल्याजवळ नाही तर कोणाजवळ मोकळ करून सागूं ?

अप्पा इह्ती आईच्या आजारामुळे आणि एकंदर परिस्थितीमुळे वैतागलेले आहेत. बिचाऱ्यांना सगळीं दुःखं गिळून वर पुनः आनंदाचें सोंग घ्यावें लागत आहे ; कारण त्यांनींच जर धीर सोडला तर मग इतरांना काय करावें ?

आईने आशीर्वाद लिहिण्यास सांगितलें आहे. भाऊ कत्राटें मिळविण्याच्या व मिळविलेलीं पुरीं करण्याच्या धांदलींत असतो. त्याला कधींही स्वस्थपणा नाही. त्याचें वाहिनीवर अलोट प्रेम आहे आणि तिच्या कलप्रेमाचें

कौतुक करावेंसें त्याला वाटतें. पण अलीकडे लोकापवादामुळे तो गागरून गेला आहे आणि कसें वागावें याबद्दल बुचकळ्यात पडलेला दिसतो. बहिर्नीबद्दल त्याच्या मनांत गैरसमज उत्पन्न झाला तर मग दुःखाचा कळसच होईल. गैरसमजानें संसारांत अनेक आपत्ति उत्पन्न होतात, पण पतिपत्नीमधला गैरसमज म्हणजे सामान्य आपत्ति नव्हे ही आपत्ति टाळण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. माझ्याबद्दलची बहिर्नीची अढी राहिली तरी चालेल, पण हा गैरसमज फारच भयंकर. कळावें.

आपली पत्नी
सरला भोळे

[११] तूं माझी 'कस्तुरी' आहेस

बारडोली
ता. १०-९-२१

सुशील पत्नी सरला हीम, आशीर्वाद विशेष.

मी येथें चार दिवसांपूर्वी आलो. लवकरच जेलखान्याचा रस्ता सुधारावा लागेल, पण गांधींना अल्पस्वल्प का होईना मदत करण्यांत अतिशय आनंद होतो. राजकारणाच्या क्षेत्रात त्यांच्याहून भिन्न पण स्फूर्तिदायक व उदित असा मार्ग दाखविणारा कोणी दुसरा लायक नायक नाही हे एक; आणि एकदा राष्ट्रानें एखाद्याला नायक म्हटलें म्हणजे शिष्याप्रमाणें त्यांच्या आज्ञा सगळ्यांनी पाळाव्यात, नाही तर मोठी कायें होणार नाहीत, अशी माझी खात्री झाली आहे हे दुसरे; तसेंच व्यक्तिदृष्ट्या त्याचेबद्दल मग अयत्न आदर आहे हे तिसरे. या तीन गोष्टींचा विचार केल्यास मी स्वतःच्या विचाराना कां वाजूम सारतों हे ध्यानात येईल. (माझीं ध्येयें आणि माझे मार्ग तुला कोठें मान्य आहेत ? पण तूं माझी एकनिष्ठपणें भक्ति करीत आहेसच, तेव्हां माझ्या वर्तनाचें इंगित तुला सहज समजेल.)

गोष्ट ओवाला आली म्हणून लिहितों. गांधींच्या पत्नी कस्तुरबा या गांधीइतक्या मोठ्या योग्यतेच्या नाहीत. बाहेरच्या लोकांनीं कांहीं म्हटलें तरी मी अंतःस्थ गोष्टी आज्ञांमांत राहिल्यामुळे जाणतों. त्यांना गांधींची

सगळीं ध्येयें पूर्णपणें पसंत नसलीं तरी त्या सुपत्नी असल्यामुळे पतीच्या शब्दाबाहेर यत्किंचित् जात नाहीत. त्यांचा कमीपणा नव्हे तर त्यांचा मोटेपणा सागण्याकरितां त्यांची स्वतःची वृत्ति सांगितली. गार्धीपेक्षांहि त्या एका अर्थी मोठ्या आहेत. स्वतःची वृत्ति भिन्न असतां पतीकरिता एवढा मोठा स्वार्थत्याग करणारी पत्नी मी फार मोठी समजतो. तूं असेंच वागाविस म्हणून मी लिहिलेले नाही. पण मी स्वतःला छोटा गार्धी समजलों तर तूं माझी 'कस्तुरी' आहेस आणि एका अर्थी माझ्यापेक्षा तुझा स्वार्थत्याग मोठा आहे असें सागण्याकरिता मी हें लिहिलें आहे.

तुझ्या भाऊचें मन चिंताव्यग्र झालेले दिसतें. इंदुवाहिनी तुझ्याबद्दल त्याचें मन कलुषित करूं पाहते हे एक त्याला मोठें शक्य आहे. दुसरे शक्य म्हणजे इंदुवाहिनीच्या चारित्र्याबद्दल संशय. लोकांपवाद त्याच्या कानावर गेले आहेत. इंदु सौंदर्यामुळे आणि कलाकुशलतेमुळे त्याच्यापेक्षा लोकांत अधिक प्रसिद्ध आहे म्हणून त्याला लोक 'मिस्तर इंदु' म्हणतात हें काहींच नाही. असल्या बोलण्यात उगीच काहीं तरी विनोद करावयाचा असतो हें तो ओळखून आहे आणि तोच स्वतःला मित्रमंडळींत 'मिस्तर इंदु' म्हणून म्हणवून घेतो ! त्यानें एका पत्रात मला पुढील गोष्ट लिहिली आहे. नवीनच आलेल्या एका काजील पेंशनराने टेनिस क्लबावर "का हो मिस्तर भाऊराव, बिन्दुमाधव म्हस्कराबरोबर किरावयास जाताना कधीं कधीं दिसतात त्या त्यांच्या पत्नी का हो ?" असें मिस्त्रिलपणें त्याला विचारलें आणि दुसऱ्या एका साथीदाराने त्याची चूक तितक्याच साळसूदपणानें लक्षात आणून दिल्यावर "चुकलों बरं का भाऊराव, क्षमा करा" म्हणून सगळी गोष्ट हंसण्यावारी नेली ! भाऊनेंहि त्या वेळीं गोष्ट हंसण्यावारीच नेली, पण ती त्याला शल्याप्रमाणें बोंचत आहे असें त्याच्या पत्रावरून दिसतें. बरें, या गोष्टी कोणाजवळ बोलतां येत नाहीत. तोंड दाखून बुक्याचा मार. इंदुजवळहि त्या बोलता येत नाहीत, कारण फायदा न होता उलट तिच्या दुःखात भर घालण्याचें श्रेय मिळावयाचें. इंदुवर त्याची अतिशय भाक्ती आहे. तिचें कोडकौतुक करण्यांत त्याला आनंद होतो. लोकांपवादाला तो भीत नाही. पण अलीकडे त्याचें मन दिघा

होऊ लागलेलें दिसतें. तूं त्याच्या चित्ताला शांति मिळेल असें कांहीं करूं शकशील काय ? का मी तिकडे एकदा येऊं ? मनांत आणलेंस तर इदूचें प्रेम आणि तिचा विश्वास तुला आपत्तासा करतां येणार नाही असें नाहीं. निश्चयपूर्वक त्या मार्गाला लाग.

नारायणराव पाठकाना काशी दवळे ही मुलगी सागून आली होती त्याचें काय झालें ? तिच्यावर त्याचें प्रेम आहे हें मला त्याच्याकडूनच किती दिवस तरी ठाऊक आहे. प्रेमपाशांत न सांपडतां इतिहास-संशोधन करण्याचा त्याचा विचार दिसतो. चुकत आहेत. कळावें. हे आशीर्वाद.

तुझा प्रिय पति,
विनायकराव

[१२] मनांतलें विष अखेर बाहेर पडलेंच

पुणें,

ता. १०-९-२९

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यास भाऊचा साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

मनःस्थिति फार वाईट झालेली आहे. आपण एकदां येऊन जावें.

इंदूबद्दल सरलेला माझ्याशीं कांहीं बोलावयाचें आहे असें तिच्या आविर्भावावरून आणि अर्धवट सोडलेल्या वाक्यांवरून दिसतें, पण ती बोलत नाही. सागावें का न सागावें अशातलें कांहीं गुह्य दिसतें.

मी इंदूला चार दिवसापूर्वी स्पष्टपणें विचारलें कीं, बिंदुमाधव म्हस्कराची शिकवणी बंद करणें इष्ट नाही का ? त्याचीं विवाहसंस्थेबद्दलचीं मते रशियातल्या बोल्शेविक लोकासारखी आहेत. त्याच्या चारित्र्याबद्दल पुष्कळ वाईट गोष्टी ऐकिवांत आहेत. त्याच्या संगतीमुळें तुझेंहि नाव बद्द होत आहे, वगैरे गोष्टी मी सांगितल्या. पण ती म्हणाली कीं, लोकापवादाना भिण्याचें कारण नाही. मी बोलतां बोलतां सहज म्हटलें कीं, “म्हस्कर हे पेटी चांगली शिकवितात, त्यांचीं मते काहीं असलीं तरी त्यांचें बोलणें-चालणें चांगलें असतें. इतकेंच नाही तर मोहकहि असतें.” ती हंसली आणि म्हणाली, “ होय मोहक असतें खरें. ” “ त्यांचें पेटीवादनच नव्हे तर तेहि तुला मोहक वाटत असतील. ” मी म्हटलें.

“हो तेंहि खरें आहे,” ती म्हणाली.

“त्यांच्याबद्दलचा मोह मर्यादेपलीकडे जात चाललेला नाही ना ?”
मी विचारलें.

“जात चालला असला तरी मी तो आवरूं शकेन असें वाटतें. ज्या दिवशीं मला त्यांच्याशीं प्रेमसंबंध ठेवावासा वाटे, त्या दिवशीं मी आपणांला सांगून वेगळी राहीन; पण आपणांला फसवून भलतें काहीं करणार नाही. विवाहाबद्दलच्या जुन्यापुराण्या कल्पना मीं केश्मांच सोडल्या आहेत, पण पतीला फसविणे हें मी पाप समजतें. पति आवडेलनासा झाल्यास घटस्फोट करणें हें पाप नव्हे, तर तें कर्तव्यकर्म मानतें.”

अशा प्रकारची तिची भाषा ऐकल्यावर तिच्याबद्दल मला आदर वाटूं लागला आणि हिचा संशय घेऊन पेटीवादन तूं शिकूं नकोस असें सांगणें म्हणजे स्वार्थी प्रेमानें निर्जीव पण रूढ झालेल्या नीतीच्या नांवाखालीं जिवंत कलोपासनेची गळचेपी करण्यासारखें आहे असें वाटूं लागलें.

तथापि पुरुषाचें मन मोठे संशयखोर म्हणतात तेंच खरें. इदूचें निष्कण्ठ मन आणि तिचें सरळ निर्भीड वर्तन पाहून माझें मन दिङ्मूढ झालें आहे. तिला तुम्हीं पत्रद्वारें विचारून खुलासा करून घ्यावा. मला कळवा किंवा जमल्यास आपण यावें.

आईचें वजन १५० हेतें सें आतां १०० वर आलें आहे. आप्पांची प्रकृति वयोमानाप्रमाणें बरी आहे. मला कंत्राटामध्ये पैशाची चांगली प्राप्ति होते. वेळ कसा जातो हें समजत नाही. पण हेंच माझ्या दुःखाचें कारण असेल ! कंत्राटामुळें बायकोशीं बोलणें—चालणें होत नाही ! ईश्वर वस्ताद खरा. पैसे देतो; पण अशी भेख मारून ठेवतो. बायको सुंदर देतो, पण...दिवानखाने आणि खोल्या पुष्कळ देतो...पण याच खोल्या, इच्छा नसतांना मनांतलें विष अखेर बाहेर पडलेंच ! केव्हा तरी ओकारी बाहेर पडणें अवश्यच होतें.

आपला मेहुणा व स्नेही,
भाऊ काळे

[१३] मर्यादातिक्रम

काळे यांचा वाडा

नारायण पेठ पुणे.

ता. २०-९-२१.

पातिचरणीं सरलेचा नमस्कार विशेष.

मी पत्र लिहिणार आहे ते लिहिण्यास आरंभ कसा करावा हेंच समजत नाही. म्हणून विशेष विचार न करतां एकदम विषय-प्रवेश, प्रस्तावना न करता करतें. पांचसहा दिवसापूर्वी मी दिवाणखान्याजवळच्या खोलीत इंदुवहिनी पेटी शिकतात तेथे काही कामाकरिता गेलें असता बिन्दुमाधव म्हस्करांना किंचित् अतिप्रसंग करतांना पाहिलें ! मी लगेच खोलीबाहेर आलों आणि घामाघूम झालें. हें मी अद्यापि कोणापाशींहि बोललें नाही. माझी समजूत आहे की, बिन्दुमाधवांनीं इंदुवहिनींची इच्छा नसता मर्यादातिक्रम केला. अशी समजूत का आहे हें शब्दांनीं सांगता येत नाही, पण बायकाना समजतें. इंदुवहिनींशीं यासंबंधीं बोलावेंसें वाटतें, पण त्यांच्या मनात आधींच अढी ; मी हा विषय काढल्याबरोबर त्या भलतेंच काही बोलायच्या. गैरसमजामुळे माझें मन क्लुषित होऊं नये म्हणून मी त्यांच्याशीं योग्य संधि पाहून बोलणारच आहे. बोलणें होईल तोंपर्यंत मला भाऊशीं मन मोकळें करून बोलतां येत नाही. चोरट्यासारखें होतें.

आईची प्रकृति त्यांतल्यात्यांत बरी आहे. इतर सर्व त्यातल्या त्यात ठीकच आहे. आपले मित्र नारायणराव पाठक यांना एक चांगली मुलगी सांगून आली होती, पण इतिहाससंशोधन सोडून लग्नाची उपाधि लावून घेण्यास ते तयार नाहीत. मुलगी बाकी (आमच्या बायकी बुद्धीप्रमाणें तरी) चांगली होती आणि नारायणरावांनीं इतिहासजिज्ञासेचें एवढें स्तोम न माजवितां लग्न केलें असतें तर बरें झालें असतें, अशी माझी बायकी बुद्धि सांगते. ते भाऊकडे आले म्हणजे गुप्त राजे, शुंग राजे, आंध्रभृत्य इत्यादिकांच्या नाण्यांबद्दल आणि शिलालेखांबद्दल, तसेंच शिवाजीच्या जन्म-तिथीबद्दल आणि बाळाजी विश्वनाथाच्या नाशिक येथे सापडलेल्या पूर्व-जांच्या नांवांबद्दल उत्साहानें कांहीतरी माहिती सांगत असतात. मृतांबद्दलची ही माहिती चांगली आहे; पण जिवंत पत्नीशीं त्यांनीं संभाषण केलें तर तें

अधिक आनंदायक होईल आणि त्याची प्रकृति बिघडलेली दिसते ती चार घांस ताजे खाण्यास मिळाले तर सुधारेल. पण ध्येयवादी लोक आमच्यासारख्या व्यावहारिक बायकांचे कशाला ऐकतील ! त्यांना पत्नी-प्रेमापेक्षा देशप्रीति किंवा ज्ञानप्राप्ति अधिक वाटणार !

आपली एकनिष्ठ व्यावहारिक पत्नी,

सरला

ता. क.—इंदुवहिनीला लवकरच भेटेल आणि खुलासा करून घेऊन लगेच आपणास पत्र लिहिते.

सरला

[१४] देवा, गैरसमज कां उत्पन्न करतोस ?

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.

ता. २४--९--२१.

पतिचरणीं नमस्कारपूर्वक विनंति विशेष.

आज सर्व खुलासा झाला. मी म्हटल्याप्रमाणेच होते, म्हणजे इंदु-वहिनीची इच्छा नसता आणि त्या गैरसावध असता तो प्रकार झाला. प्रथम त्याने पुष्कळ साखर पेरली आणि विवाहसंस्थेबद्दल भलताच आदर बाळगणे कसे पाप आहे, पत्नीने घटस्फोट केल्यावर काय पाहिजे ते करावे, तोंपर्यंत भलतीच गोष्ट करणे हे साकेतिक विवाहनीतीच्याच नव्हे तर नित्य व स्वभावसिद्ध नीतीच्या विरुद्ध आहे असे जेव्हा तिने सांगितले, तेव्हा त्याने तो विषय बदलला. हळू हळू त्याने दुसऱ्या मजेदार गोष्टी सांगण्यास आरंभ केला आणि उद्दीपक पेट्रीवादनां करून शून्यमनस्क स्थितीत ती बसली असता तिला त्याने एकदम जवळ ओढले, आणि त्याच वेळेस मी तेथे गेल्ये.

मी पाहिलेली गोष्ट कोणाजवळहि बोलले नाही, कत्त आपणांस पत्रांत लिहून कळविली आहे. दुसऱ्या कोणास कधीहि सांगणार नाही, मी तुम्हा

पाठ राखणारी बहीण आहे; तुझी बेअब्रू ती माझी बेअब्रू इत्यादि गोष्टी मी तिला सांगितल्यावर तिला बरें वाटलें, आणि आम्ही आतां मैत्रिणी झालों आहोंत.

पत्रांत ही हकीकत थोडक्यात लिहिली आहे; पण हुंदके, आंवडे अश्रु-पात, पदरानें डोळे पुसणें, मांडींत डोकें खुपसणें, पाठ थोपटून पदरानें डोळे पुसणें वगैरे गोष्टी कादंबरींत वर्णन करावयाच्या असतात. पत्रांत लिहून काय उपयोग ? कल्पनेनें त्या आपणांस जाणता येतील, तो दिवस आणि तो अनुभव मी कधी विसरणार नाहीं एवढेंच मी लिहित्यें. प्रथम आम्हाला कितीहि दुःख झालें असलें तरी या समान दुःखामुळेंच आमचीं मनं आता निर्भळ झालीं आहेत. मी दुष्टपणा करून सगळ्या जगांत बोभाटा करीन अशी इंदुवाहिनींना भीति होती ! आणि कोणाबद्दल ही भीति तर माझ्या-बद्दल ! देवा, असे गैरसमज उत्पन्न करण्यात तुला काय मूषण वाटतें. ? असो. शेवट फारच गोड झाला आहे. आता यापुढें तरी कोणाच्या मनात गैरसमज उत्पन्न होऊं नये.

घरात भाऊ चमत्कारिक वागतो आहे, पण लवकरच त्याच्याशीं मन मोकळें करून बोलून (पण मुद्याची गोष्ट माझ्याजवळच ठेवून) त्याचें मन शुद्ध होईल असें करत्यें. आईची प्रकृति आहे तशीच आहे. अप्पा अलीकडे कोणाशींच फारसें बोलत नाहीत. तरी गोड बोलून नारायण-राव पाठकानीं त्यांचेजवळून घराण्यातले अगदीं जुने कागद वाचण्याकरिता अखेर मिळविलेच ! लग्नाचे बाबतींत त्यांनीं नकार निश्चितपणें दिल्याचें लिहिलें आहे काय ?

आपली पत्नी,
सरला

— — —

[१५] बायकांना उच्च आकांक्षा समजत नाहीत ?

साखरपें,

ता. २२-९-२१.

रा. रा. नारायणराव पाठक यास कु. काशी ढवळे हिचे नमस्कार.

आपल्या आणाभाका झाल्या होत्या व आपणा उभयतांना तरी आपल्या लग्नावद्दल संशयच नव्हता. योग्य काळीं जनरीतीप्रमाणें वाडिलांकडून आपणास पत्र गेलें. अनुकूल उत्तर उलट डाकेनें येईल अशी आशा करीत मनांत मांडे खात होत्ये. पण भ्रमाचा मोपळा फुटला ! माझे नशीबच फुटकें त्याला आपण काय करणार ? आपलें उडवाउडवीचें आणि धर-सोडीचें उत्तर वाचून काय वाटलें तें पत्रात लिहितां येत नाही. शकुंतल माटकांतील पांचव्या अंकात दुष्यंत राजानें “शकुंतला ही माझी कोणी नाही. तिला मीं लग्नाचें कधीं वचन दिलें नाही,” असें जेव्हां म्हटलें तेव्हां तिला काय वाटलें असेल याची मला आता कल्पना येते. दुष्यंत पहिल्या अंकात विदूषकाला म्हणाला कीं, “शकुंतलेविषयीं माझे मन आसक्त झालेलें आहे तें सगळें खोटें बरें का, तें मी उगाच काहीं तरी थट्टेनें बोललों.” (परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।) हेंच आपण मला उत्तर देणार काय ? आपलें सगळें बोलणंचालणं, आपल्या आणाभाका, आपले पुढचे बेत, आपल्या आकांक्षा, हें सगळें “परिहासविजल्पितम्” होतं म्हणावयाचं ?

आपणाला हा ‘परिहास’ असेल; ‘आहे’ असंच आतां म्हटलं पाहिजे. “आपला खेळ होतो, पण आमचा जीव जातो” असं गोष्टीतल्या बेडक्या-प्रमाणें म्हणण्याशिवाय दुसरें मी काय करणार ?

आपण इतरांप्रमाणें चंचल-चवचाल नाही आणि आपण लग्नाला ‘होय’ म्हणण्यास कांकू करतां तें आपल्या उत्कट ज्ञानलालसेच्या मी आड येईन या भीतीनें आपण म्हणत असाल अशी माझी कल्पना आहे. पण मी आपल्या ऐतिहासिक संशोधनाच्या आड येईन अशी कल्पना तरों मनात कां यावी ? आम्हा बायकांना उच्च आकांक्षा समजत नाहीत ? का आम्हांला दारिद्र्यात राहता येत नाही ? कल्पना तरी काय आहे ?

आमच्याविषयी आपली कल्पना कांहीहि असो, मी आपल्यासारख्या पुरुषांना आपण लग्न करण्याचें नाकारिलें तरीहि थोरच समजतें. किंबहुना श्रियाकरितां ' नाही ' म्हणूं शकतां म्हणूनच थोर समजतें. मघाशीं दुष्यंताची उपमा दिली ती क्षणिक रागाच्या मरांत दिली.

आपण योग्य तेंच करावें. मीहि योग्य तेंच करीन, म्हणजे आपण नाहीं म्हटल्यास जन्मभर अविवाहित राहान.

आपली बालमैत्रीण,
काशी ढवळे

[१६] ' श्रेष्ठ धारिष्ट ? '

इतिहास संशोधन मंदिर,
सदाशिव पेठ, पुणें.
ता. २९-९-२१.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे, मुक्काम बारडोली, वास नारायण पाठक, मुक्काम पुणें, याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मला काशी ढवळे ही मुलगी सागून आली आहे. तिच्याशीं सुमुहूर्त पाहून मी लग्न करावें, द्रव्यसाहाय्य पाहिजे असल्यास (श्वशुरांकडून मागून घेऊन) तें देण्यास तूं तयार आहेस वगैरे गोष्टी तूं लिहितोस हें आनंददायक आहे. काशी ढवळे ही मुलगी खरोखरच चागली आहे, मुहूर्तहि चागला सापडेल, ग्रह आडवे आल्यास त्यांची शांति करण्याचें सामर्थ्य ' भूयशी दक्षिणेत ' आहे, वधूचें प्रेम आहे आणि योजिलेल्या वराचेंहि निःसीम प्रेम आहे हें तुला ठाऊक आहेच, पण त्याची इच्छा नाहीं त्याला तूं काय आणि मी काय करणार ? इतिहाससंशोधनाचें मला आतां वेडच लागलें आहे. ' वेड ' आहे हें मला ठाऊक आहे, पण तें आता जायचें नाहीं. ध्येयवादी नादी लोक असेच मरावयाचे. देशाच्या नादी लागून तूं संसाराची होळी करून घेत आहेस हें पाहूनच मी संसारांत पडत नाहीं ! कलेचें वेड असेंच वाईट. आपल्या भाऊ काळ्याची बायको इंदु

हिचें उदाहरण आतां माझ्या डोळ्यांसमोर आहे. ती वाईट नाही याची मला दखलगिरी आहे, पण किती चांगली असली तरी बिन्दुमाधव कांहीं तरी दुष्टपणा करून अलम दुनियेंत तिला बदनाम करील आणि मग तिला जिवापेक्षा अब्रू प्यारी असल्यामुळें ती केव्हांतरी आपला नाश करून घेईल अशी मला भीति वाटते. हें सर्व कशामुळें होणार आहे तर कलेच्या प्रेमांमुळें. जगातलीं प्रेमं म्हणजे वेडं ! पौक कसलाहि असो, तो केव्हां तरी शोककारक व्हावयाचाच ! प्रेम हें अल्लाविषयी असो किंवा इस्लामाविषयी असो, परीविषयी असो किंवा प्याऱ्या दोस्तासंबंधी असो, तें मनुष्याला पागल बनविणें, असें एका उर्दू कवीचें अनुकरण करून मी म्हणतो. शेक्सपिअरनेंहि प्रेमी आणि पागल यांना एका माळेचे मणी म्हटलेलें आहे हें तुला ठाऊकच आहे. तात्पर्य, प्रेम म्हणजे पागलपणा. जें जितकें दिसण्यांत सुंदर तितकी त्याला कीड लागण्याची भीति अधिक. जें जितकें समाजाला उपयोगी तितकें तें व्यक्तीला मारक. सृष्टीचा आणि इतिहासाचा हा सिद्धांत त्रिकालाबाधित आहे.

तुझ्या तिकडे कोणाजवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे कागद मिळणें शक्य आहे का ? विचारून पाहवें. पेशवाईत गायकवाड आणि पेशवे यांमध्ये पुष्कळ कटाकटी होत. त्यामुळें मातबर मराठी सरदाराची तिकडे आमद-रफती पुष्कळ होती. कळावें.

आपला मित्र,

नारायण पाठक

ता. क.—हें पत्र लिहून झालें, पण डाकेंत टाकण्याचें कांहींतरी निमित्त होऊन राहून जात आहे. काशी ठवळे ही माझी बालभैत्रीण आहे व मी एके काळी तिच्याशी लग्न करण्यासंबंधी वचनबद्ध होतो. आमच्या प्रेमाच्या गोष्टी मी तुला कितीदां तरी ऐकवल्या आहेत. पण दोन वर्षांपूर्वी शान-प्राप्ति व शानसंवर्धन, श्लेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें संशोधन, हें मी आपल्या आयुष्याचें ध्येय ठराविलें हें तुला ठाऊक आहे. तरी देखील जणुं काहीं काहीं एक ठाऊक नाही अशा तऱ्हेनें तूं कां लिहितो ? मी वचन मोडलें हें वाईट असेल—आहे—हें मला समजतें. तिचें माझ्यावर उत्कट प्रेम आहे हें मी जाणतो. माझ्यावरच्या प्रेमापार्थी तिचें कदाचित् प्राणोत्क्रमणहि

होईल हेंहि मी कल्पनेनें कल्पू शकतो. अशा स्थितीत तिला मारण्याचें पाप माझ्या मार्यां येणार हें मी ओळखतो. पण कर्तव्यामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद आहेच. आणि काशी शहाणी आहे. ती प्रेमाचें नियमन करून आपल्या जीविताला नवीन वळण लावील अशी मला उमेद आहे. आणि म्हणून मी प्रेमविषयक कर्तव्याचा त्याग करून ज्ञानविषयक कर्तव्य करण्याचें श्रेष्ठ धारिष्ट दाखविण्याचें योजिलें आहे.

पण प्रश्न असा पडतो की, मी आपल्या मनाची फसवणूक तर करून घेत नाही ना ! मी नादिष्ट आहे आणि एका नादी लागलों म्हणजे दुसरे नाद विसरतो या स्वभावदोषामुळे मी काशीला तोंडघशीं तर पाडीत नाही ?

नाहीं. ज्ञानप्राप्तीच्या नादामुळे काशीला मी विसरलों नाहीं. तिला विसरणें शक्यच नाहीं. मनाची कुत्तर ओढ होते. पानिपतच्या 'भाऊगदीत' सापडलेल्या मराठ्या मर्दाला पळ काढणें चांगलें किंवा वाईट हें ठराविणें जसें कठीण पडलें असेल त्याप्रमाणेंच माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे. नाना फडणविसाप्रमाणें पळून जाऊन पुढे डोक्याचा पराक्रम करूं, का काशी ढवळेरूपी पठाणाला शरण जाऊन धर्मान्तर करूं (कारण कर्तव्यकर्म सोडणें म्हणजेच 'धर्मान्तर' करणें) हा माझ्यामुळे प्रश्न आहे. हा प्रश्न सुटत नाही म्हणून काय करूं असें मला झालें आहे, इतके दिवस पत्र टाकलें नाही आणि अजूनहि टाकीत नाही.

आज संध्याकाळीं राजवाडे व वासुदेवशास्त्री खरे भेटले. त्यांना माझी अडचण सांगितली. त्यांनी "लग्न करून घे" असें सांगितलें. पण त्यांच्या शब्दांचाच नव्हे तर सर्व आयुष्याच्या घ्येयाचा रातौ १२ वाजेपर्यंत विचार केला. अखेर एकदम स्फूर्ति होऊन निश्चय झाला, समाधान वाटलें. "लग्न करावयाचें नाही" हाच तो निश्चय. उद्या सकाळीं उठल्याबरोबर पत्र डाकेंने टाकणार.

नारायण पाठक

[१७] मनांतील शल्य

पुणें.

ता. ३०-९-२१.

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस इंदु काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

मी इतके दिवस आपणांस कधीहि पत्र लिहिलें नाहीं, पण आज लिहीत आहे याचें कारण तबेंच महत्त्वाचें आहे. पत्रांतील भाषेकडे आणि शुद्ध-लेखनाकडे आपण चोखंदळपणानें पाहता हें मला ठाऊक आहे, पण मला जसें येईल तसें मी लिहित्यें. तुका दाखविण्यात काहीं अर्थ नाहीं.

पत्र लिहिण्याचें कारण असं कीं, माझ्याविषयीं हल्लीं घरींदारीं फार संशय उत्पन्न झाला आहे. ('दारी' च असता तर मला त्याची पर्वा नव्हती, पण 'घरी'हि आहे म्हणून पत्र लिहावें लागत आहे.) संशय अगदीं निराधार नाहीं. बिंदुमाधव म्हस्कर यांचा माझ्याशीं बराच परिचय झालेला आहे आणि ते मला पेटी आणि गाणें शिकवणीपुरतेच नव्हे तर अधिक वेळ शिकवीत बसतात; इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं एकदां किंचित् अतिप्रसंगहि केला हें आपणांजवळच मी कबूल करत्यें (सरलावन्धकडून हें अगोदरच आपणाला कळलं असेल म्हणून तें लपविण्यांत अर्थहि नाहीं !) परंतु काय असेल तें असो, त्यांचें हृदय वाईट असेल असें मला वाटत नाहीं. भक्ति-रसार्ची पदें त्यांनीं म्हटलेलीं ज्यांनीं ऐकलीं असतील त्यांना माझें म्हणणें पटेल. खऱ्या भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय अशा रीतीनें पदें म्हणताच येणार नाहींत. फुफुस विषडून दमा झालेल्या मनुष्याला जसं गातां येणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच हृदयाला कांड लागून अनीतिमान झालेल्या मनुष्याला गाण्यांत उत्तम भक्तिरस आळविता येणार नाहीं. 'अलगुजा'ला किंवा 'फ्ल्यूट'ला चीर गेली असली तर चागले सूर त्यांतून कसे निघतील ? उत्तम गाण्याची देखील अशीच गोष्ट आहे. हृदयांत विषाड झाला असला तर दुसऱ्याच्या हृदयाचा ठाव घेणारे सूर त्यांतून निघणारच नाहींत. आता एखादवेळेस मनुष्याला मोह होणार नाहीं असं नाहीं. पण हा त्याचा कायमचा स्वभाव आहे असं मानूं नये—निदान असं माझें आरलं बायकी मत आहे. हृदयात खऱ्या भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय अशा रीतीनें पदें म्हणतांच येणार नाहींत. आतां देहधर्मानुसार मनुष्य

एखादवेळेस घसरतोच आहे. ही गोष्ट निराळी. माझी ही अशी दृष्टि आहे; पण लोकांना भलताच संशय येतो. मी म्हणते बिंदुमाधव वाईट असतील—‘आहेत’ असे आपण घटकाभर धरू या—पण त्यांच्याजवळ गाणं आणि पेटी शिकण्याला काय हरकत आहे ? आपलं मन खंबीर असलं म्हणजे झालं. मला त्याच्यापासून कला शिकावयाची आहे आणि माझी कलेची तहान मागवून घेतांना मी इतर गोष्टींकडे कशाला पाहू ? अगदी खरं बोलायचं म्हणजे मला त्याचं गाणं—बजावणंच आवडतं असं नाही तर त्यांच्या बरोबर बोलणं—चालणंही आवडतं. पण त्यांत कांहीं पाप आहे असं मला वाटत नाही. मला हरत-हेच्या कलाकौशल्याची आणि सुंदरतेची आवड आहे ती लोकापवादासाठी मला दाबतां येत नाही. ती दाबून चिरडून टाकणं आपणाला इष्ट वाटत असल्यास कळवावं. आपलं मत मला फार विचारार्ह वाटतं म्हणून लिहीत आहे. बायकांना स्वतःच्या कांहीं आवडी-निवडी नसाव्यात काय ? कलेच्या प्रेमाकरितां त्यांनी कलाकुशल लोकांशी परिचय केला तर तो वाईट काय ? कलावन्त हा नेहमी वाईटच असतो काय ? आणि तो वाईट असला म्हणून त्याच्या कलेलाहि त्याच्या वाईटपणाचा विटाळ होतो काय ? हा विटाळ त्याच्याशी कला शिकणारांनाहि बाधक होतो काय ?

‘त्यांना’ माझ्या सगळ्या हौशी पुरवाव्याशा वाटतात, पण बिंदुमाधवांचा संशय येतो. ते कांहीं स्पष्ट बोलत नाहीत, पण लोकापवाद त्यांच्या कानावर वारवार आदळून त्यांना चैन पडू देत नसावेत. त्यांच्या मनात कांहीं तरी मला स्पष्ट सागावेसे वाटत असावे, पण सागवत नाही. माझीहि अशीच अवस्था झाली आहे. बिंदुमाधवाचा अतिप्रसंग मी सरला-वन्संना सांगितला (आपणालाहि आता या पत्रांत कळविला); पण त्यांना प्राजलपणं सागवत नाही; भीति वाटते. भीति कसली ती सागता येत नाही. शिकवणी बंद करतील ही भीति आहेच. पण खरी भीति भलत्या संशयाची. मी गुन्ह्यांत साथीदार आहे आणि आपला गुन्हा लपविण्याकरिता साथीदारावर उलटत आहे असा कदाचित् संशय यावयाचा. म्हणून कांहींच बोलू नये असे वाटतं. पुरुषांचं मन कोणी सांगवें ? आणि त्यांचं मन क्लुपित झालं तर माझ्या जन्माचं मातेरं होईल. मला टाकतील. हे कांहींच

नाहीं,—खरं दुःख याचं कीं त्याच्यासारख्यांना मी दुःख दिलं आणि त्याच्यासारख्यांचं प्रेम मी गमावलं !

आपणांला सगळ्या गोष्टी दिग्दर्शित केल्या आहेत (विस्तारानें लिहूं लागल्यावर एक कादंबरीच होईल !), तरी आपण योग्य तो उपदेश मला करावा आणि वाटल्यास त्यांनाहि करावा. त्याचं मन अलीकडे माझ्याशीं खुलं नाहीं हें माझ्या हृदयातील शक्य आहे. तें कसंहि करून दूर करावं.

सरलावन्संची प्रकृति ठीक आहे. त्या आपणांला लवकरच छोटासा आहेर करतील असं वाटतें. पण त्या आहेराचें कौतुक करण्यास आपण इकडे यावें, पण सरकार येऊ देते का आपणांस तुरुंगांत डांबून ठेवतें हा प्रश्नच आहे. इतके दिवस सगळ्यांचे आनंदात गेले, पण आता सगळ्यांनाच आप—आपल्या परीने काळज्या उत्पन्न झाल्या आहेत. ईश्वराची मर्जी.

इंदु काळे

[१८] धर्माभिमाना ?

कसबा पेठ, पुणे,

ता. ९-१०-२१.

रा. विनायकराव भोळे, मुकाम बारडोली, यास सा. न. वि. वि.

आपले हितार्थितक म्हणून हें पत्र लिहीत आहों. आपले मित्र नारायणराव पाठक याचा सौ. इंदुबाई याच्याशीं कांय परिचय होत चालला आहे तो लोकांना पाहवत नाहीं. आपणांला पाहवत असल्यास कोण काय करणार ? सुधारकाना काय वाटेल तें वाटो, आम्हां सनातनी हिंदु लोकाना तरी असला अतिपरिचय आवडत नाहीं. बिंदुमाधव म्हस्कराचेबद्दल नारायणराव गावामध्ये खोख्या कंढ्या उठवीत आहेत. पण हें सर्व आपलें कृष्णकृत्य शाकण्याकारिता आहे. भाऊराव काळे यांना आम्ही पत्र लिहिलेंच आहे. आपण त्याचे नातलग व स्नेही म्हणून आपणांसहि लिहीत आहों.

सही करणें कायद्याच्या दृष्टीनें धोक्याचें आहे म्हणून आम्ही कसबा-पेठवासी सनातन धर्माभिमाना लोकां सही करीत नाहीं.

आपले

धर्माभिमाना हितेच्छु

[१९] मनांतील किस्मिपें कशीं निघून जातील ?

बारडोली.

ता. १०-१०-२१.

सौ. इंदुबाई काळे यांस विनायकराव भोळे याचा नमस्कार वि. वि.-
तुमचें पाहिलेंच पण विलक्षण पत्र मिळालें. तुम्ही प्रांजलपणें आणि
माझ्यावर पूर्णपणें विश्वास ठेवून अत्यंत स्नेहभावानें पत्र लिहिलेत हें
पाहून आनंद झाला. पण मजकुरानें मात्र मनाची चलबिचल झाली.

भाषाशुद्धीकडे आणि शुद्धलेखनाकडे माझी जी नजर असते तिची
आपल्या कुटुंबांत चेष्टा उडविण्यांत येतें हें मला ठाऊक आहे. पण गाणें
ऐकतांना बदसूर आले म्हणजे जसें तुम्हाला होत असेल तसेंच मला
अशुद्ध लेखन पाहिल्यानें होतें. पण हा अगदीं गौण प्रश्न आहे.

तुमच्या पत्रातील महत्त्वाच्या भागासंबंधीं काय लिहावें हें निश्चित
ठरविणें कठिण आहे, म्हणून जे विचार जसे सुचतील ते तसे लिहितों.

(१) भाऊरावांच्या कानांवर सर्व प्रकारचे लोकापवाद गेले आहेत
व ते ' मित्र ' मंडळींच्या कुचेष्टांचा विषय झाले आहेत ; तरी सुद्धा
ते तुम्हाला एका शब्दानें दुखवात नाहीत किंवा स्वातंत्र्याच्या आड येत
नाहींत. यांत त्यांचा जो मनाचा थोरपणा आहे तो कधींहि विसरूं नये.

(२) दुसरी गोष्ट अशी कीं कलेची आवड ठीक आहे, पण कलेपार्यां
नीति नावडती होणें चागलें नाहीं. गाण्यामध्ये ताना आणि आलाप याचे
बाबतीत गाणाऱ्याला थोडेंबहुत स्वातंत्र्य असलें तरी त्यानें ' ताल '
केव्हाहि संभाळलाच पाहिजे. त्याप्रमाणेंच कलेकरिता थोडेंबहुत स्वातंत्र्य
इष्ट आहे, पण नीतीचें ' ताल-तंत्र ' संभाळलेंच पाहिजे. कलेची
तहान भागविण्याकरितां नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणें बरेबर नाहीं.
भाऊरावांशीं विवादबद्ध झालात तेव्हा तुम्हीं काहीं बंधनें आपण होऊन
स्वीकारलोंत तीं मोडणें चागलें नव्हे. हें मी गूढ अध्यात्माचा आधार
घेऊन म्हणत नाहीं तर ही साधीसुधी नीति आहे. दुसऱ्याला आपल्यामुळें
दुःख होऊं नये अशी कोणत्याहि विचारी माणसाची इच्छा असते. पतीला
आपल्यामुळें दुःख होऊं नये हें पत्नीला तर वाटणें साहाजिकच आहे.

अर्थात् दुःख न होईल असे वागणें हें तिचें कर्तव्य होतें. 'सहधर्मचारिणी' या नात्यानें तिनें जीं कर्तव्यें अंगावर घेतलेलीं असतात तीं हरतऱ्हेच्या सुखोपभोगाच्या व विलासांच्या आड येतील, कलाविषयक हौशी-आवडींना त्यामुळे पायबंद वसेल, देशाभिमानाच्या व इतर कर्तव्याशीं त्याचा लढाहि होईल; पण तीं झुगारून देणें सामान्यतः इष्ट नाहीं.

आता तुम्ही म्हणाल कीं, "बिन्दुमाधव म्हस्कराशीं गाणेंबजावणें शिकण्यात वाईट काय आहे? वाईट कांहीं नाहीं, पण बिन्दुमाधव हे मनुष्य आहेत आणि तुम्हीहि मनुष्यच आहांत. अतिपरिचय झाला असता कोणाला केव्हा मोह होईल याचा नेम नाहीं, म्हणून मोहकारणच दूर सारावें. हें तुम्हाला इष्ट वाटत मसल्यास भाऊरावांशीं प्राजलपणें सर्व गोष्टी बोलाव्यात आणि त्यांची संमति घेऊन शिकवणी चालूं ठेवावी. मन मोकळे करून ('सर्व' नाहींत तरी बहुतेक सर्व) गोष्टी बोलल्यास ते आपल्या कलेची हौस पुरवतील आणि लोकांत उठलेल्या कळ्यांना भीक घालणार नाहींत. त्याचें तुम्हावर किती प्रेम आहे याची तुम्हाला कल्पना नाहीं; मला आहे. त्यांना कलेची हौस नाहीं असें नाहीं, पण तुमच्यासारखी उत्कट नाहीं एवढेंच. तुमच्या यौवनाने आणि सौंदर्यानें त्याचें प्रथम लक्ष वेधलें, मग तुमची कलाभक्ति व कलानिपुणता पाहून त्याचें तुमच्यावर प्रेम वसलें, व तुमचा प्राजलपणा आणि स्वतःच्या मतांबद्दलचा आग्रह यांनीं तर त्याचें मन काबीजच केलें, असा त्यांच्या प्रेमाचा योडक्यांत इतिहास आहे, हें त्यांचीं बरीचशीं गुपितें जाणणारा मी तुम्हाला सांगतों. या गोष्टी सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं, तुम्ही भाऊरावांशीं सरळपणें आणि कांहीं एक आडपडदा न ठेवता बोलवें. असें बोलणें झाल्यास उभयतांच्या मनांतील सगळीं क्लिप्तिया निघून जातील.

आपण सगळे एकत्र जमून बोललों-चाललों असतों तर मगळ्या गोष्टी टीक जमल्या असल्या. पण मला तिकडे येणें शक्य नाहीं. बरजावई म्हणून तुमच्या घरांतला पाहुणचार सोडून लवकरच मी चतुर्भुज होत्साता सरकारचा जांवई होणार आहे आणि तुरुंगांतला गोड पाहुणचार घेणार आहे! गोष्टी थट्टेवारी नेऊन आगामी घोर प्रसंगाचा कठोरपणा कमी

करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे; पण तो कसा साधणार ? तथापि गोष्टी थेटेवारी नेण्याचा प्रयत्न करावयाचा नाही, तर काय रडकथा सांगू ? माझ्याविषयी काही काळजी करू नये. तीन वर्षांनी का सहा वर्षांनी सुटून आल्यावर पुनः आपले सगळ्याचे दिवस आनंदात जातील अशी मला आशा आहे. त्या दिवसाची मी तुरुंगात वाट पाहत राहीन.

सौभाग्यवतीसंबंधाने काय लिहू ? काही लिहीत नाही झाल. उभयतास आशीर्वाद.

विनायकराव भोळे

[२०] तुरुंगांत पाऊल टाकण्यापूर्वी

बारडोली,

ता. १५-१०-२१.

प्रियमित्र भाऊ काळे व प्रियपत्नी सरला यास विनंति विशेष.

सत्याग्रह करून तुरुंगांत जाण्यापूर्वी हरतऱ्हेचे विचार येत आहेत त्याबद्दल उभयतांना पत्र लिहीत आहे.

गुजराथी लोकांचा माझा अनुभव त्याचेविषयी अनुकूल ग्रह उत्पन्न करणारा आहे. त्याच्यामध्ये दिखाऊ स्नेह आणि आदरसत्कार आख्यापेक्षा अधिक आहे, (या बाह्य आदरसत्काराला व स्नेहाला ते 'विवेक' म्हणतात) पण एकंदरीत जात्या ते प्रेमळ आहेत. मी आजारी असताना एका कुटुंबाने माझी जी सेवा केली तिचे कौतुक करावे तेवढे थोडे.

एकदा मला विलक्षण अनुभव आला. मी संध्याकाळी सायकलवर बसून फिरत फिरत लांब गेलों होतो. परत आपल्या गांवी येतांना रात्र झाली आणि मलाही थोडीशी भीति वाटू लागली. पण दरिद्रांना आणि त्यांत पुरुषांना भीति वाटण्याचे स्तोम माजविण्याचे कारण नसते, आणि माजवून चालतहि नाही. अशा प्रकारचे विचार मनात येत आहेत, तोंच एक (पठाण नाही ! तर) गरीब मजुराची मध्यम वयाची एक सुंदर स्त्री दिसली. ती गुजरातीमध्ये म्हणाली, " दादा, मला सोबत करता का ? सायकल सावकाश चालवा, मी आपल्याबरोबर धावत येथे. मी बाई

माणूस आहे, मला भीति वाटत आहे,” माझ्याबद्दल तिला इतका विश्वास वाटला हे पाहून मी आनंदलों आणि सायकलवरून उतरून तिच्याबरोबर चालू लागलों. वाटेत कांहीं तरी बोलणें काढलें पाहिजे म्हणून तूं कोण, कोणाची, वगरे विचारलें, तेव्हां तिचा नवरा गवंडी असून त्याला दारूचें व्यसन आहे, उशीर झाला तर तो रागावेल आणि मारील असें तिच्याकडून समजलें. ती स्वतः मजुरी करून चार-आठ आणे मिळविते; खेड्यात राहणाऱ्या तिच्या भावानें आज तिला बोलावलें होतें म्हणून त्याच्या गावीं ती गेली होती तेथून निघता निघतां उशीर झाला. नवऱ्याला घरीं आल्यावर त्याला खायला कोण देईल ही प्रेममूलक एक काळजी आणि रागावला तर किती आणि कसा मारील ही भीतिजन्य दुसरी काळजी ! नवरा दारूबाज होता तरी त्याच्याबद्दलचें तिचें प्रेम अवर्गनीय होतें. तें पाहून मला तिच्याबद्दल अतिशय आदर वाटू लागला. अशिक्षित आणि गरीब असली म्हणून काय झालं, ती खरोखर साध्वी होती आणि या साध्वीनें माझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकून मला सोबतीला रहा म्हणून सांगितलं यात मला बहुमान वाटला. माझ्यावर तिनें इतका विश्वास ठेवावा इतकें तिला काय दिसलें कोणास ठाऊक !

आतां दुसरी एक गोष्ट सुचली आहे ती लिहितों. गीतारहस्याचें वाचन करीत असतां मला गीतेंतील पाठाबद्दल कांहीं कल्पना सुचल्या. पण बारडोलीच्या धादलीत वेळ कोणाला आहे आणि पुस्तकें कोठून मिळणार ?

आता तिसरी गोष्ट लिहितों. (क्रम किंवा संगति पाहू नये. वाईत लिहीत आहे.) माझा हिशेब तपासून पाहण्यास बापूजीकडून (म्हणजे अर्थात् गार्धीकडून) एक मनुष्य आला. त्यानें २॥ आप्याचें एक व्हाउचर नाहीं अशी माझ्या हिशोबात चूक काढली आणि भलतेंसलतें तो बोलू लागला. व्हाउचर नसणें ही चूक आहे आणि अडीच आणे मी भरणेंहि प्राप्त होतें; पण माझी पूर्वपरंपरा, माझें अलीकडील वर्तन, चळवळीत पडण्यांतोळ माझे हेतु, माझा दर्जा, वगैरे पाहून तरी या गृहस्थानें भलतें-सलतें बोलावयास नको होतें. सार्वजनिक फंडाबाबत चोख असणें आवश्यक आहे ही गोष्ट खरी असली तरी सारासार विचार अगदींच सोडावा काय ? कदाचित् तो गृहस्थ आपलें कर्तव्य करीत असेल आणि मी त्याला उगीच

दोष देत असेन. आपण चूक करून दुःःन्याला नांवे ठेवण्यांत अर्थ काय ! एवढें मान मनांत येतें कीं, देशप्रेमामुळे द्रव्यहानि झालीच, संसारसुख संपलें, ज्ञान-लालसा पोटांतच जिरली आणि आतां यःकश्चित् चुकीमुळे नावहि बद्द होण्याची वेळ आली आहे !

याला दुसरे एक कारण असूं शकेल. मला एका डिटेक्टिव्ह ऑफिसरानें एकीकडे नेऊन “महिना ५०० रुपये देववितों. गांधीच्या राज-कारणांतल्या वातम्या देत जा, ” असें म्हटलें. मी अर्थातच नाहीं म्हटलें. तथापि डिटेक्टिव्ह ऑफिसराजवळ एकीकडे बोरणें चाललेलें काहींनी पाहिल्यामुळे मी डिटेक्टिव्ह असावा असा संशय पसरला आहे आणि म्हणून या संशयाला बळी पडल्यामुळेच २॥ आप्याच्या चुकीबद्दल त्या ऑडिटर गृहस्थानें माझी कठोर शब्दांनी हजेरी घेतली असावी ! जगात गैरसमज असें नुकसान करीत असतो !

*

*

*

— भाऊ, तुरुंगात जाण्यापूर्वी तुला आता एक गोष्ट सांगतो. थोडक्यांत सांगतो; पण लाख रुपयांची आहे. इंदूला व्यवहार समजत नाहीं; तिला कलेचें भलतेंच वेड आहे; पण ती शुद्ध व निर्मळ आहे. माझ्यावर विश्वास ठेव आणि सगळे किंतू, सगळे संशय, सगळीं शक्य हृदयांतून बाहेर काढून टाक.

*

*

*

— सरले, तुला काय लिहावयाचें ? व्यवहार न समजणारा आणि ध्येयाचें वेड लागलेला तुझा पति तुला आणि स्वतःला दुःखात लाटीत आहे. सुखानें का तो ही गोष्ट करीत असेल ? नाहीं. मला माझे ध्येय तुरुंगाकडे लोटीत नेत आहे. गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें, ‘बलादिव नियोजितः’ अशी माझी स्थिति आहे. क्षमा कर वगैरे कांहीं लिहीत नाहीं. तूं माझ्यापेक्षां विद्येत कमी असलीस तरी कर्तव्य-अकर्तव्य जाणण्यांत अधिक समजस आहेस अशी माझी मनोदेवता सांगते.

तुझ्याविषयीहि मलत्या कंड्या उठत आहेत असें निनावी पत्रावरून समजलें. पण या कंड्यांची योग्यता न समजण्याइतका मी ‘भोळा’ नाहीं.

विनायक भोळे

[२१] खूप पैसा मिळतो, पण—

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
१-१-२२.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस भाऊ काळे याचे सा. न. वि. वि.

आपणांस १॥ वर्षांची शिक्षा झाली हें तारेनें कळलें. जिवावरनें शेपटीवरतीच गेलें म्हणावयाचें ! १० वर्षांची सजा दिली असती तर त्यांचें आपण काय केलें असतें ?

सरलेला अर्थात् दुःख झालें आहे. पण तिनें हाय खाह्मी नाही. ती इतकी घोरिची असेल असें वाटलें नव्हतें. आईची व आप्पांची अवस्था मात्र दिवसेंदिवस शोचनीय होत चालली आहे. जांवयाला झालेल्या शिक्षेमुळें (आणि सुनेबद्दलच्या बऱ्यावाईट कड्ढ्यांमुळें) दोघेहि म्लान झालेली आहेत. पण करावयाचें काय ?

वर कड्ढ्याचा उल्लेख केला तो कदाचित् करावयास नको होता. पण एका अर्थी केला हेंच बरे झाले. मी बिंदुमाधव म्हसकरांबद्दल मलताच संशय घेत नाही, कारण तो जरी मला संशयास्पद दिसत असला तरी इंदुबद्दल माझी खात्री असल्यामुळें त्याच्या शीलाविषयी विशेष विचार करण्याचें कारण नाही.

प्रयत्नपूर्वक उदार बुद्धि ठेवून वर हें लिहिलें खरें, पण पोटांत काय होत आहे तें तुला समजण्यासारखें आहे.

सरलेला याच्यांतच पत्र लिहिण्यास सांगितलें होतें, पण ती आळस करीत आहे. तिला कांहीं दिवस गेले आहेत, हें मागे एकदां कळविलें होतें बाळंतीण झाल्यावर खुशालीचें पत्र पाठवीनच. काळजी करूं नये. तिची प्रकृति चांगली आहे.

माझे कंत्राटाचें बस्तान चांगलें बसत चाललें आहे. नोकरी घरली नाही हेंच बरें झालें. स्वतंत्र राहून पैसे मिळत आहेत. पण,—पण ही स्वतंत्रता दिव्हाळ आहे. मला नेहमी घराबाहेर जावें लागतें. बायकोशीं चार गोष्टी बोलव्यात, तिला कोठें धेऊन जावें, तिच्या हौशी पुरव्यात,

गायनादि कलांकडे लक्ष घावें हें मला साधत नाही. इंदु पुष्कळ सुंदर वस्तु विकत घेते, पुष्कळ प्रकारची लुगडी—पातळें नेसते, टेबलावर सुंदर सुंदर माडणी करते, पण तिची वाढवा करावी किंवा निदान तें तें सौंदर्य ध्यानात आलें आहे एवढें तरी दाखवावें, अशा गोष्टी माझ्या रूक्ष, साध्यासुध्या, व्यावहारिक माणमाला न साधल्यामुळें जें व्हावयाचें तें होतें. माझे दोष मी जाणतो, ते सुधारण्याचा प्रयत्न करतो पण हे प्रयत्न कृत्रिम दिसतात (आणि असतातहि) !

नारायणराव पाठकांच्याविषयी एक गोष्ट मांगावयाची आहे. त्यांनी काशी ठवळे हिच्याशी लग्न करण्याचें नाकारिले हें तुम्हांस मार्गेच लिहिलें. त्याच्यानंतर त्यांचे मन फिरलें होतें. योजिलेल्या वधूनें “ आपण माझ्याशीं लग्न न केल्यास मी आजन्म अविवाहित राहीन ” अशा अर्थाचें पत्र लिहिलें होतें तें त्यानें मला दाखविलें आणि “मन हेलकावे खात आहे” असे तो म्हणाला. इतिहासकार राजवाड्यांनीं हि “तूं लग्न करून घे माझ्या नादीं लागूं नकोस,” असें त्यांना पत्र लिहिलें म्हणतात. पण काय झालें कोणास ठाऊक. नारायणरावांनीं मुलीला पत्र लिहून कळविलें कीं “ माझा इलाज नाही. मराठ्याच्या इतिहासाचें कार्य मला तुझ्या प्रेमापेक्षा किंवा तुझ्या जीवितापेक्षा अधिक मौल्यवान वाटते. ” ध्येयनिष्ठ माणसांचें सगळेंच निराळें ?

तीन तीन महिन्यांनीं कैद्यांना पत्र लिहिण्याची परवानगी असते. तरी परवानगी मिळाल्याबरोबर सविस्तर पत्र लिहावें. मी स्वतः फारशीं पत्रें लिहीत नाही, लिहिलीं तर सविस्तर लिहीत नाही, पण लोकानीं मला सविस्तर पत्रें लिहावीत असें मला वाटतें आणि तीं वाचण्यांत मला आनंद होतो ही माझी खोड तुला ठाऊकच आहे.

आपला मित्र व मेहुणा
भाऊ काळे

[२२] सगळे खुशाल !

साबरमती जेल,
२१-११-२२.

मित्रवर्य माऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

मला जेलमधील कांहीं किरकोळ शिक्षा झाल्यामुळे पत्र लिहिण्याचा माझा हक्क मी इतके दिवस गमावला होता. गेल्या तीन महिन्यांत जेलचा नियम माझेकडून मोडला गेला नाही. म्हणून आता परवानगी मिळाली आहे. पण कांहीं लिहावेसे वाटत नाही.

आपणांची व घरातल्या सर्व माणसांची प्रकृति कशी आहे तें कळवावें. बाकी इंदु, सरला व छोटू आणि इतर सर्व मंडळी खुशाल असतीलच, कारण मला वाईट वाटूं नये म्हणून ती खुशाल आहेत असेच आपण नेहमी लिहिणार हें मी जाणून आहे ! मी खुशाल आहे हें मात्र मी खरें लिहिलें आहे. मी सुटण्याच्या सुमारास जेलमध्ये कपडे पाठवावेत व कोठें येऊं तें कळवावें. खुशालीचेहि त्या वेळीं सविस्तर पत्र लिहावें.

आपला
बिनायक भोळे

[२३] पुढचे बेत

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती
ता. ३-६-२३.

प्रियपत्नी सरला हीस अनेक आशीर्वाद विशेष

मी काल साबरमती जेलहून सुटलों. छोटू आजारी होता म्हणून मागील पत्रांत लिहिलें होतेंस. तो आतां कसा आहे ? तूं अहमदाबादेस येशील असें वाटलें होतें. पण परवां जेलरनें भाऊचें पत्र दिलें त्यावरून तूंहि आजारी आहेस असें कळलें.

परवां तेथील युरोपियन जेलरनें मला ऑफिसांत बोलावून घेतलें तेव्हां मी मोठ्या आनंदानें तेथें गेलों. मला वाटलें कीं कपडे वगैरे तुमच्याकडून आले असतील तें सांगण्याकरितां त्यानें बोलावले असवें.

पण त्याच्या ऑफिसांत गेल्यावर त्याने भाऊचें पत्र हातांत दिलें व वाचण्यास सांगितलें. कोणत्या आशेनें मी पत्र वाचण्यास घेतलें होतें आणि झालें काय ! पत्र वाचतां वाचतां माझ्या डोळ्यांत अश्रू आले आणि मी रुंदू लागलों. तेव्हा जेलरनें खांद्यावर थोपटल्यासारखें करून दयार्द्र बुद्धीनें एका कोपऱ्यातल्या खुर्चीवर बसण्यास मला सांगितलें ! माझ्या-बद्दलच्या शोकामुळे तुझ्या आईचें दुखणें त्रिकोपास गेलें ! जेलमध्ये मी आनंदांत आहे हें पत्रात लिहीत होतों, पण हें सगळें खोटें आहे असें तिला वाटत असलें पाहिजे; जावयाबद्दलच्या शोकामुळे (आणि सुनेबद्दलच्या लोकापवादामुळे) चिचारी अकाली मरण पावली. पण कदाचित् आपल्या-पुढें जीं दुःखे वाढून ठेवलेलीं दिसतात तीं पाहार्वी लागूं नयेत म्हणून ईश्वरानें तिची सोडवणूक केली असेल !

जेलमध्ये मला खरोखरच विशेष त्रास झाला नाहीं. अहमदाबाद येथील काहीं मित्रांनीं वशिला लावून म्हणा किंवा पैसे भरून म्हणा मला एक दिवस मेवाभिठाई पाठविली. ती मीं खाल्ली, पण खातांना असा विचार आला कीं हें धोक्याचें आहे. कोणीं पकडलें तर स्वतःलाच नव्हे तर बाहेरच्या मित्रांना शिक्षा होईल. खाऊन झाल्यावर मिठाई घेऊन येणाऱ्या मित्राला निक्षून सांगितलें कीं, पुनः असें कांहीं करूं नये. आपण आणल्यास किंवा पाठविल्यास मी कशाला बोटहि लावणार नाहीं.

निक्षून सांगण्याचें दुसरें एक कारण झालें होतें. तें असें कीं नारायणराव पाठकांकडून याच मित्रमंडळीच्या मार्फतीनें मला एक थोडेंसें महत्त्वाचें पत्र चोरून पाठविण्यांत आलें होतें. पत्र वाचून आनंद झाला. पण तें लपवावें कसें हा प्रश्न पडला. लपविण्यापेक्षां फाडून टाकलेलें बरे असा विचार करून त्याचे बारीक बारीक तुकडे करून गजाबाहेर टाकले. पण चोरटें मन मित्रें असतें. मनांत अशी भीति उत्पन्न झाली कीं, हे कपटे जर कोणाच्या नजरेस पडले आणि त्यानें ते मेहनत घेऊन जुळवले तर मला आणि माझ्याबरोबर माझ्या मित्रांना चांगलीच शिक्षा होईल. तेव्हां चोरून पत्र आणण्याचें किंवा लिहिण्याचें काम आपल्यासारख्या बावळाटांना जमावयाचें नाहीं असें मनाशीं ठरविलें आणि असल्या कंदांत पडावयाचें नाहीं असा कानाला खडा लावून घेतला.

जेलमधील बारीकसारीक मनोरंजक अनुभव भेटीअंती सांगेनच. येथील स्वच्छता आणि शिस्त ही वास्तव्यासासाठी आहेत. हिंदी जेलरपेक्षां युरोपियन अधिक सरळ असतो असा माझा अनुभव आहे तो प्रांजलपणे कबूल केला पाहिजे.

जेलमधून ज्या दिवशी मला सोडलें त्या दिवशी वास्तविक ८-९ ला जेलच्या बाहेर पडावयाचा, पण पदोपदी त्रास देणारे माझे दैव माझ्या आड आलें आणि सुटण्याला बारा वाजले ! माझे स्वागत करण्याकरितां आलेल्या थोर थोर मंडळींना बाहेर उन्हांत तिष्ठत बसावें लागलें म्हणून अतिशय वाईट वाटलें.

इंदूचें आणि माऊचें आतां चांगलें सूत जमलें आहे असें तुझ्या पत्रावरून दिसतें. पण बिन्दुमाधव म्हस्करांची शिकवणी बंद करणें इंदु अद्यापि कां चालढकलींवर नेत आहे याचा उलगाडा होत नाही.

बापूजींना (मला 'महात्मा गांधी' हे शब्द आता परकीपणा दाखविणारे वाटतात.) मी भेटलों तेव्हाचा प्रेममय व कारुण्यपूर्ण प्रसंग वर्णन करीत नाही. आवेग ओसरल्यावर घटकाभर इकडचें तिकडचें बोलणें झालें. जाण्यापूर्वी ते म्हणाले की, " आता तुम्ही महाराष्ट्रात कोठें तरी खेड्यांत जाऊन खेड्याची सुधारणा करण्याचें काम हातीं घ्यावें अशी माझी इच्छा आहे. " मीहि तुरुंगांत विचार करून मनाशीं हेंच ठरविलें आहे असें त्यांना सांगितलें. त्या वेळीं बापूजींना भेटण्यास दुसरी मंडळी आल्यामुळें बोलणें तेथेंच राहिलें. पण आतां पुण्यपत्तनस्थ सरलाबाईंना आणि छोटू-रावाना एखाद्या खेड्यात राहावें लागणार असा रंग दिसत आहे. एवढेंच सध्यां लिहितों.

बी. ई. झाल्यावर नोकरी न धरता भाऊनें स्वतंत्र धंदा करण्याचें ठरविलें हें चांगलें केलें. त्याला कंत्राटांत कफायत पुष्कळ होते, पण भिचान्याला सुख कोठें आहे ? मला भेटण्यास येणार होता, पण आयत्या वेळेस महत्त्वाचें काम निघालें म्हणून येऊं शकला नाही, ही लहानशी गोष्ट सोडली तरी आई वारली, बायकोबद्दल लोकापवाद, बहिणीला (मेव्हण्याच्या मूर्खपणामुळें) हालअपेष्टा सोसाव्या लागणार आहेत अशी भीति, वडील

आजारी आणि दुःखीकष्टी—अशा स्थितीत कंत्राटांतील किफायत किती सुख देत असेल तें दिसतेंच आहे.

नारायणराव पाठक हे डच रेकॉर्डस्मध्ये मराठ्यांच्या इतिहासाची कांहीं माहिती मिळेल म्हणून मुंबईस जाऊन डच भाषा शिकले हें मागें ऐकलें. आतां गोवें येथें जाऊन तेथील रेकॉर्डमध्ये कांहीं ऐतिहासिक माहिती असेल ती वाचतां यावी म्हणून पोर्तुगीज भाषा शिकत आहेत असें ऐकतां. लवकरच बेल्जियन आणि स्पॅनिश भाषा शिकू लागतील असें भाकीत करावेंसें वाटतें ! ते डच व पोर्तुगीज भाषा शिकत आहेत यांत कांहीं वाईट नाही, पण इकडे तिकडे वणवण हिंडावयाचें, खाणें—पिणें जेथें जें मिळेल त्यावर भागवावयाचें, यामुळें त्याची प्रकृति बिघडत असल्याचें ऐकून वाईट वाटतें. काशी दवळे ही त्याच्या चांगल्या ओळखीची आणि आवडती होती हें तुला ठाऊक आहेच. “ लग्न करण्याचा पुनः मोह होत आहे, पण कष्टानें मी आवरीत आहे ” असें तुरुंगात त्यांची एकदा जी चोरून मुलाखत झाली तीत त्यांनींच कबूल केलें. ऐतिहासिक जिज्ञासेच्या पाठीमागें लागून स्वतःचा नाश करून घेत आहेत शां. (देशभक्तीच्या नादी लागून मीहि तेंच करीत आहे !) मी लवकरच तिकडे येईन.

कोकणांतील लोणगांव तालुक्यांतील पाचबावडी या गावीं राहून तेथें ग्राम—सुधारणेचें काम करावें म्हणतां. गांवाची निवड कशी काय वाटते ! मूळ योजनेलाच जर विरोध असेल, म्हणजे असल्या फंदांत मों इतःपर पडू नये असेंच जर तुला वाटत असेल तर मात्र मला सर्व गोष्टींचा पुनः विचार केला पाहिजे. कारण तुझ्या दृष्टीनें हि मला पाहण्यास शिकलें पाहिजे हें मी जाणतां. मनांतलें खरेंखरें कळवावें.

तुझा देशवेडा पति
विनायकराव भोळे

[२४] म्हस्करांची शिकवणी बंद

पुणे,

ता. ९-११-२३.

भिन्नवर्थ मोळे यांस सा. न. वि. वि.

आपण, सरला, व छोटी पाचबावडीस आनंदानें राहत आहात आणि गावांत आपणास मानमान्यता मिळत आहे हें ऐकून समाधान झालें. वास्तविक तुम्ही शहरांत राहणारे प्रोफेसर व्हावयाचेत, पण खेळांतील पुराणिक आणि वैद्य व्हावेंत अशी ईश्वराची इच्छा होती. हेंहि काहीं वाईट नाही ! रात्रीची शाळा कशी चालली आहे तें कळवावे. आपण पगारी मास्तर ठेवावा, मास्तराचा पगार मी देत जाईन. स्वतःचा मौल्यवान वेळ दवडूं नये. आपण गीतेवर एखादें पुस्तक लिहावें अशी इच्छा आहे. तरी वाचन करीत राहावें, लहान गोष्टी इतराकडून करून घ्याव्यात. (पण हें तुमच्या हातून होईल असें दिसत नाही. प्रत्येक ठिकाणी स्वतः मरावयाचें ही आपली खोड मेल्याशिवाय जावयाची नाही !)

इकडची बातमी अशी की, बिन्दुमाधव म्हस्कर याची शिकवणी बंद झाली आहे. मी काहीं एक बोललों नाही. इंदूलाच कांहीं तरी अनुभव आला असला पाहिजे. तिनेच त्यांना सांगितलें असलें पाहिजे. ते मधून मधून येतात, पण इंदु त्यांच्याशी तुटकपणेंच वागते असें मला तरी दिसतें.

अप्पाची प्रकृति त्यातल्या त्यात बरी आहे. मुलीकडून नातवाचें मुख पाहण्याचें मुख लाभलें त्याप्रमाणें मुलाकडूनहि नातवाचें मुख पाहण्याचें मुख लवकरच मिळण्याचा रंग आहे असें ते बोलत असतात. मला हें ऐकताना लाज वाटते, पण प्रेमळ म्हाताऱ्या वडिलाना मी काय शिकवणार ? इंदूलाहि पुत्रमुख पाहण्याची इच्छा फार दिसते ! छोटीच्या लीलांचें ती वर्णन करीत असते, त्यांत त्याचें कौतुक करावें ही इच्छा आहे, का आपणांलाहि असाच मुलगा असावा अशी गुप्त वासना आहे हें कोण सांगणार ? ईश्वराची तशी इच्छा असल्यास छोटीच्या ऐवजी एखाद्या 'छोटी' वरच तिला समाधान मानून घ्यावें लागेल. आणखी चार पांच महिने

वाट पाहिली म्हणजे सगळ्या गोष्टी स्पष्ट होतीलच. मला इतका वेळ काय सांगायचाचें होतें तें आता कळलेंच आहे.

आपला मित्र व मेहुणा,
भाऊ काळे

[२५] गरिबीतला आनंद

पांचवावडी,
१-१-२४.

प्रिय भाऊ यास सरलेचे नमस्कार वि. वि.

आमचे दिवस येथें गरिबीत पण फार सुखात जात आहेत. गांवात मानमान्यता वाढत आहे. आनंदाला पारावार नाही. गैरसमजुती होतात, पण छोट्या लाडासंबंधानें. भांडणें होतात, पण तीं छोट्या कांतुकासंबंधानें. मतभेद आहेत, पण ते छोट्या अधिक प्रेम कोणाचें याबद्दल. आणि खरें बोलावयाचें म्हणजे अधिक प्रेम कोणाचें आहे हें सांगता यावयाचे नाही ! त्याला मझगुशां यांचा फार लळा आणि हेहि न लाजतां आणि त्रास न मानतां त्याला नेहमीं घेतात. बाजारात जातांना, फिरायला जातांना, फार काय रोगी पाहण्यास जातांना सुद्धां तो त्याचेबरोबर असावयाचाच. इतके लाड करणें या गांवांतल्या चाली-प्रमाणें प्रशस्त नाही. पण लोकमताला कधींहि भीक घालावयाची नाही, आपल्या मनाला योग्य वाटेल तें करावयाचें, हा जन्मस्वभाव ठाऊकच आहे. आजकाल मला तर छोट्या तैनातीला असण्याशिवाय दुसरा धंदा नाही. आमच्या छोट्या राज्यात छोटू हा राजा आणि आम्ही त्याचे तैनातदार. 'छोटू - पुराण' तुला कंटाळवाणें होईल म्हणून पुरें करतें. एक गोष्ट मात्र सांगायें. छोटूचे बोंबडे बोल ऐकून इतका आनंद होतो कीं, तो आम्हांला दोघांनाच ठाऊक. प्राकृत भाषा ज्याला शिकावयाची असेल त्यानें छोटूनें शब्दाचीं केल्लीं अपभ्रष्ट रूपें पाहवीत, म्हणजे त्याला 'महाराष्ट्री' वगैरे प्राकृत भाषांचे नियम आपोआप समजतील, असें म्हणावयाचें असतें. प्राकृत भाषेचा तो माझा गुरु आहे असें म्हणून कधीं कधीं त्याला 'गुरुराज' ही पदवी तिकडून दिली जाते !

आपली प्रकृति कशी आहे तें कळवावें. इंदुवाहिनीच्या बाळंतपणा-
करितां मला तिकडे येण्याची इच्छा आहे, पण बायकांच्या इच्छा मनांतच
राहावयाच्या. तिला बरें वाटत नसल्यास मात्र संकोच न धरतां कळवावें,
म्हणजे मी (वाटल्यास थोडासा हक्क गाजवूनहि) येईन.

सरला

[२६] स्त्रिया इतक्या धीट झाल्या आं ?

पांचबावडी,

ता. ५-१-२४.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

येथें माझें चांगलें बस्तान बसलें आहे. माझें पुराण मोठें विद्वत्तापूर्ण
आणि देशाभिमानयुक्त असतें अशी इकडच्या प्रांतांत माझी कीर्ति
झालली आहे. वैद्यकीहि उत्तम चालली आहे. चार इंग्रजी आणि संस्कृत
वैद्यकीची पुस्तकें वाचून उत्तम वैद्य बनलों आहे ! बुद्धिमत्तेपेक्षां चांगल्या
नशिबानेंच मला हात दिला आहे. कांहीं बरे न होणारे रोगी बरे
झाले ते वास्तविक आपल्या दैवानें झाले, पण श्रेय मला मिळालें. एक
लहान ५-६ महिन्यांचा मुलगा फार आजारी होता; श्रीमंताचा असल्या-
मुळें इकडचे सगळे वैद्य आणि डॉक्टर यांची औपेक्षे दिली, पण गुण
आला नाहीं. सहजगत्या मी त्यांच्याकडे गेलों असता मुलाला त्यांनीं
दाखविलें. मी नाडी, छाती वगैरे तपासली, आणि मुलाच्या आईजवळ
बोलतां बोलता अंगावरचें दूध कसें आहे तें विचारलें. तें दाट आहे
असें ऐकल्यावर मूळ रोगाचें कारण ध्यानांत आलें. मुलाला वास्तविक तें
दूध पाण्यांत मिसळल्याशिवाय पचणें शक्य नव्हतें, पण लहान मुलाला
पाणी कसें द्यावयाचें या भीतीनें घरांतल्या बाया पाणी देत नव्हत्या. मी
नंतर औषध पाठवून दिलें त्यांत पाण्याशिवाय कांहीं नव्हतें. तें दोन दोन
तासांनीं न चुकतां चमचा चमचा द्यावयाचें असें सांगितलें होतें. चम-
त्कार असा कीं, मुलाला पाणी मिळाल्यामुळें गुण येऊं लागून तें लवकरच
गुटगुटीत झालें, आणि मी गांवांतला धन्वंतरी बनलों ! माझ्या हाताला

यश आहे अशी गांवातल्या लोकांची कल्पना या यशामुळे दृढ झाली आणि मी देशभक्त, विद्वान, वक्ता, समाजसेवक, स्वार्थत्यागी अशा नात्यांनीं माझी जी कीर्ति झाली होती तीत या कीर्तीची भर पडली. झालेला खरा प्रकार मी गावांत कोणाशीं बोललों नाहीं. वैद्यकीच्या घंघाळा थोडीशी लुच्चेगिरी लागते, ती आतां शिकलों आहे.

परवां काशी दवळे ही नारायणराव पाठक येथें आहेत असें समजल्यावरून येथें आली. येथून जवळच असलेल्या पाटघर गांवीं तिचा मामा आहे, त्याच्याकडे जाण्याचें तिनें निमित्त केलें आणि धाकट्या भावाला घेऊन वाटेंत एक दिवस विश्रांति घेण्याकरितां म्हणून माझ्याकडे उतरली. चहापाणी, आंघोळी, जेवणें वगैरे झाल्यावर मला तिनें पडवीत एकीकडे बोलावून आमचें लहानपणापासूनचें प्रेम आहे, नारायणरावाच्या इतिहास-संशोधनाच्या आड मी येणार नाहीं, दारिद्र्यालाहि मी भीत नाहीं वगैरे गोष्टी मला तिनें सांगितल्या आणि नारायणरावाचें मन बळविण्या-विषयीं अश्रुविसर्जनपूर्वक विनंति केली. मला तिची ती स्थिति आणि कृति पाहून प्रथम चमत्कारिक वाटलें; पण पुढें गहिंवर येऊन 'मला शक्य तें करतों' असें मी तिच्या अभिवचन दिलें. गहिंवरून गेल्यामुळे मला भान राहिलें नाहीं आणि पाठीवरून हात फिरवून मी तिच्या धीर दिला आणि रडणें थांबविण्यास सांगितलें ! आमच्या सरलाराणीसादेव यांनीं पडवीत एकीकडे चाललेला हा प्रकार पाहिला आणि त्याचा सरळ अर्थ केला ! झालें, हिंवाळ्यातल्या त्या दिवशीं पावसाळ्याची झिम्झिम् सुरू झाली. ईश्वरकृपेनें गडगडाट मात्र झाला नाहीं. सगळ्या गोष्टी समजावून सांगितल्या, पण समजूत पटेना. ऐन वेळेला छोटू आल्यामुळे मात्र पावसाळा संपला आणि थोड्या वेळाने कोंवळें ऊन सुरू झालें. तात्पर्य काय तर, भावनाप्रधान स्वभाव असल्यामुळे आम्हांला स्वतःला वागताना पांच राहत नाहीं आणि मग असे पेंचात सापडतो ! छोटूसारखे सज्जन जगात आहेत म्हणून आम्ही संकटातून कसेवसे निभावून जातों एवढेंच !

नारायणराव पाठकाना पुष्कळ सांगून पाहिलें. पण त्यांनीं तिच्या देखत मला म्हटलें, " विनायकराव, एकदा सांगितलें तेंच शंभरदां विचारलें

तरी मी सांगणार. याबाबत माझी आपण पुनः मुलाखत घेऊं नये. काशीनैहि घेऊं नये. मला असल्या कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती व मुकाबले आवडत नाहीत. आपण मध्यस्थी न केलेली चांगली; केल्यास तुमच्या आमच्यामध्ये बेदिली उत्पन्न होईल.” नंतर त्यांनी काशीलाहि एकीकडे गांठून असेंच काही तरी सांगितलें. बिचारी दिवसभर रडत होती. ती काल मामाकडे पाटघरला निघून गेली. बायका इतक्या घीट झाल्या असतील अशी मला कल्पना नव्हती. पण दीड वर्ष तुरंगात आणि आता खेडेगावात राहिल्या-मुळें शहरांतील प्रगति किती क्षपाट्यानें होत आहे हें कदाचित् मला कळ नसेल ! बाकी खरें बोलावयाचे म्हणजे मला काशी ठवले हिचा घटपणा आवडला आणि नारायणगावाचा हटवादीपणा आवडला नाही; पण आपल्या आवडीनिवडीचा काय उपयोग ?

विनायकराव भोळे

ता. क.

चिरंजीव छोटू आनंदात आहे आणि आम्हाला आनंदवीत आहे. तुम्हालाहि लवकरच पुत्रसुखाचा अनुभव येवो असे इच्छितों.

वि. भो.

[२७] संकटांची सावली

पाचवावडी,

ता. १०-१२-२४

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यांस विनायकराव भोळे याचा सा. न. वि. वि. रात्रीच्या शाळेकरिता, सामाजिक कार्याकरितां आणि आमच्या खाजगी, स्वर्चाकरितां आपण जेवढे रुपये पाठविता तेवढे सगळे मी सामाजिक कार्यांत खर्च करून टाकतो. हा माझा कदाचित् दोष असेल; पण ही खोड मेल्याशिवाय जावयाची नाही. कारण माझ्याभोंवती मला इतकें दारिद्र्य दिसतें आणि मदतीची इतकी जरूर भासते की, जवळ पैसे असता ते पेटांत ठेवणें माझ्या जिवावर येतें. दुसरे असें की, आपण माझ्यावर दया करून मदत करता तशी मी इतरावर करावयास नको काय ? तिसरें असें की, माझ्यासारख्या वृत्तीच्या लोकांनी आपण होऊन

स्वीकारलेल्या दारिद्र्याच्या दीक्षेला सुसंगत वागावयाचें म्हणजे असेंच वागलें पाहिजे, नाही तर लोकांमध्ये भलतेच गैरसमज उत्पन्न होतील आणि 'फंडगुंड' - पणाचे आरोप येतील. आणि अगदीं खरें कारण सागावयाचें म्हणजे सभोंवार इतकें दारिद्र्य आणि इतक्या आपत्ति 'आ' पसरून आहेत कीं, अशा परिस्थितीत अनवश्यक सापत्तिक सुखोपभोग घेणें माझ्या जिवावर येतें, इतकेंच नव्हे तर तें मला पाप वाटतें. शिवाय, माझ्यासारख्यांना मुलामुलींना शिक्षण देतांना, गरिबांना फुकट औषधपाणी देताना, आपद्ग्रस्तांच्या आपत्ति दूर करतांना स्नेह्यासेवत्यामधील गैरसमज दूर करताना, गावातील लोकामधील तट मोडताना (व मधून मधून तुम्ही म्हणता व्याप्रमाणें 'व्याख्यानबाजी आणि अध्यक्षागिरी' करतांना !) इतका आध्यात्मिक आनंद होत असतो कीं, इतर सुखोपभोगांची लालसाच शिल्लक राहत नाही. द्राक्षें मिळाल्यावर करवंदें कोण खाईल ? अंजीर खाऊन पोटा भरल्यावर उंबराकरिता कोण धडपड करील ? (लाडिकपणानें हट्ट करणाऱ्या छोटूला कडेवर घेऊन सौभाग्यवतीनें चहा आणलेला आहे तो पाहून सुचलेली उपमाहि येथें लिहितों आणि ५ - १० मिनिट चहा पिण्याकरिता आणि सौ. शीं बोलण्याकरिता थांबतो. उपमा अशी कीं, अशी पत्नी आणि असा मुलगा आणि असा चहा आणि असा प्रेमपूर्ण देखावा ज्याच्या भाग्यांत आहे तो बाजारातल्या एखाद्या नादान स्त्रीच्या दुकानांत जाऊन दारू कगाला पिईल !)

*

*

*

माझी वैद्यकी उत्तम चालली आहे. खेड्याच्या मानानें पुष्कळच पैसे मिळतात. माजीपाल्यांच्या देण्ग्या पुष्कळ मिळतात. माझ्या पुराणाला संध्याकाळीं गावातील पुष्कळ लोक येतात. बायका येतात, पण त्या कापूस पिंजीत किंवा वाती करीत असतात ! माझ्या विद्वत्तेची फार स्तुति करतात आणि ती ऐकून मी धन्य होतो ! आप्पासहेबाना आपल्या-सारख्या श्रीमंताचा जावई खेड्यात दारिद्र्यासारखा राहतो हें दुःखदायक होत असेल, पण सुख आणि समाधान या बाबतींत मी (आणि सौभाग्यवतीहि) दारिद्र्यात खास नाही, हें त्यांना समजावून सागावें.

रात्रांची शाळा कशीबशी चालली आहे. सौभाग्यवतीहि सवड सांपडेल तेव्हा माझ्या सोबतीला येऊन मुलामुलींना शिकाविते. इतके दिवस शाळा एका पडक्या झोपडीत घेत होती, ती आतां देवळाजवळील धर्मशाळेंत आणली आहे. काहीं लोक विरुद्ध होते. कारण शाळेंत अस्पृश्य मुलें आहेत. परंतु होतें नव्हते तेवढे वजन खर्च करून धर्मशाळेंत शाळा आणण्याची परवानगी मिळविली. मी पुण्यास असतांना अस्पृश्यांशी उघडपणें रोटीव्यवहार केला आहे; पण थेंथे करणें इष्ट का अनिष्ट याबद्दल निश्चय होत नाही. बहुधा लवकरच लोकमताला धाव्यावर बसवीन असें वाटतें. स्पर्शास्पर्श मात्र मानीत नाही. पुराणिकांच्या पेशाला वास्तविक हें झेंपावयाचें नाही, पण (खऱ्या किंवा कात्पनिक) विद्वत्तेच्या कीर्तीवर आणि वैद्यकीत उपकार करून ठेवलेल्याच्या कृतज्ञताबुद्धीवर आतांपर्यंत तरी सगळें धकून गेलें आहे. घारुअण्णा नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे सनातनी धर्माचा खोटा अभिमान बाळगणारी टवाळ आणि फसवी मंडळी मनांतल्या मनांत (आणि थोडेंबहुत जनांत) जळफळत आहेत, पण पांडुरंगशास्त्री अभ्यंकर याच्यासारखा शास्त्री आणि नारायणराव काणे याच्यासारखा घरंदाज श्रीमंत मनुष्य माझ्या बाजूला असल्यामुळें माझा सुधारकीपणा आतांपर्यंत तरी पचला आहे. योग्य संधि सांपडल्यावर नागे, फुरशे वगैरे लोक कदाचित् फणा उभारतील आणि दंश करतील, आणि कार्यांत विघ्न उत्पन्न करतील अशी भीति आहेच म्हणा ! माझ्यापुढें असा प्रश्न उभा राहतो कीं, समाजाला चुचकारून घेऊन थोडेसेंच कार्य होईना, पण सगळ्यांना बरोबर घेऊन करावें, का लबाड पण भेकड लोकाना न भितां तत्त्वनिष्ठेनें सुचविलेलीं मोठीं कार्यें करण्यास लागून आपत्तींना आणि धोक्यांना धैर्यानें तोंड द्यावें ! धैर्यानें तोंड देण्यास मी भित्तों असें नाही, पण मोठा घास घेऊं लागल्यानें कार्यविनाश तर व्हावयाचा नाही ना अशी भीति वाटते.

इंदुतहिनीनें बिंदुमाधव म्हस्करांची शिकवणी बंद केली आणि त्यांच्याकडे येणेंजाणेंहि कमी केलें आहे, हें ठीक झालें. पण हें सगळें अगदीं मनापासून आहे, का पतीच्या आप्रहास्तव आहे ! त्यांचें मला एक पत्र आलें होतें, त्यांत त्यांनीं संशयी पतीच्या अवास्तव शंकेखोर-

पणापुढें दीनपणें मान वांकवावी, का आपली गाणेंवजावणें शिकण्याची सात्त्विक हौस पुरवून घ्यावी असा प्रश्न मला विचारला होता. 'म्हस्करा-सारखा कमबी आणि शिकविण्यात वाकबगार असा मास्तर मिळत नाही म्हणून त्यांचेबद्दल काहीहि कड्या पिकल्या तरी मी त्यांना शिक्षक म्हणून ठेवूं इच्छित्ये' असे तिने त्या पत्रात म्हटलें होते. मी या पत्राचें उत्तर 'नरो वा कुंजरो वा' अशा पद्धतीचें दिलें होतें आणि लवकरच समक्ष भेटल्यावर सगळी चर्चा करू असे आश्वासन दिलें होतें.

सौ. ची प्रकृति उत्तम आहे. ती मला दस्त-म्हें सामाजिक व बौद्धिक कार्यांत मदत करते; ती खरी 'सहधर्मचारिणी' आहे. आनंदान असते, पण छोटूला श्रीमंती कपडे व अलंकार वगैरे करतां येत नाहीत, एवढ्या-करताच फक्त माउलीला वाईट वाटतें. तुम्ही कौतुकानें उची कपडे पाठ-विता आणि अलंकारहि पाठवितां; पण आण स्वतः मुलाला उंची कपडे करूं शकत नाही म्हणून विचारीला वाईट वाटतें. खोद्दय असे आहे.

मी स्वतः छोटूचें बोट धरून किंवा त्याला हातांवर घेऊन (किंवा कधी कधी खांद्यावर घेऊन) भित्राकडे किंवा बाजारांत जातो आणि त्यात धन्यता मानतो ! लोक मला चमत्कारिक म्हणतात आणि हंसतात; पण छोटूच्या आनंदपूर्ण हास्यापुढें लोकांच्या हंस्याची किंमत काय ! कळावें.

आपला

विनायकराव भोळे

[२८] खरा थोरपणा कोणाचा ?

पुणें,

ता. १-१-२५.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यांस भाऊराव काळे याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

इतके दिवस पत्राचें उत्तर दिलें नाही त्याचें कारण असे की, पैशाची कमाई करून देणारी कंत्राटे मला फुरसतच मिळू देत नसत. हें कारण

अंशतः खरें असलें तरी अगदी खरें कारण असें कीं, माझ्या मनांत (कादंबऱ्यांत वर्णन केलेला असतो तसा) अंतःकलह सुरू होता आणि काय करावें हें सुचत नव्हतें, म्हणून लिहिण्याकडे माझी प्रवृत्तिच होत नव्हती.

आज इंग्रजी नव्या वर्षाला सुरवात झाली, तेव्हां मनात विचार आला कीं आज काहीं तरी नवीन अशा सत्कृत्याला आरंभ करावा. विचार करता करता असें वाटलें कीं, सौभाग्यवतीच्या मनांतील खरा खरा प्रकार समजावून घेऊन तिला सुख होईल आणि तिच्या अंतरात्म्याच्या विकासाला पूर्ण वाव मिळेल असें आपण वागोवें. मीं लगेच तिला बोलावून घेतलें व “त्रिदुमाधवाची शिकवणी तूं आपण होऊन आपखुषीनें बंद केलीस का मला दुःख होऊं नये म्हणून बंद केलीस ?” असें विचारलें. तिनें एकदम जरी नाही, तरी इळइळ जें काय होतें तें सगळें कबूल केलें. मी तिला सांगितलें, “उद्यांपासून शिकवणी सुरू कर. मला दुःख होऊं नये म्हणून एवढा स्वार्थत्याग करण्याची तूं तयारी दाखविलीस आणि आपल्या गाण्या-बजावण्याची हौस मनांतल्या मनात दाबून टाकलीस हा तुझा थोरपणा आहे. प्रांजलपणे या गोष्टी कबूल केल्यास हा त्याहून अधिक मोलाचा थोरपणा आहे. पण तुझ्या हीशीच्या आड मी येणें हें मला प्रशस्त वाटत नाही. इंग्रजी सनाचा आज पाडवा आहे, या सुमुहूर्तावर मला एका पुण्यकार्याला प्रारंभ करूं दे. मी संशयखोरपणा सोडला म्हणून समज.” तिनें बरेचसे आढेवेढे घेतले (मनापासून आढेवेढे घेतले) पण मी अर्धवट थट्टेनें “पतीची आज्ञा आहे, तूं मानलीच पाहिजेस” असें म्हणून शिकवणी सुरू करण्याबद्दल तिची संमति घेतली.

कला-प्रेम आणि पति-प्रेम यातील विरोध अशा रीतीनें थांबविला, पण पुनः पुनः प्रश्न डोकावतो कीं यात धोका तर नाही ? लोक माझी कुचेष्ट करतात त्याचें मला काहीं वाटत नाही, पण इंदुमतीला हें स्वातंत्र्य दिल्यामुळें एखादवेळेस मोह होऊन तिची नीतिमत्ता विघडेल कीं काय, ही खरी भीति आहे.

पण आतां ही भीति आणि ही डर “पीछे रही,”—आजपासून उच्चतम जीविताला आरंभ झाला, आणि सार्विक पत्नीच्या सार्विक

कलाप्रेमाच्या आड येणाऱ्या माझ्या संशयखोरपणाला आज हृदयांतल्या प्रेमात जलसमाधि मिळाली !

अप्पा आजारीच आहेत, पण त्यांतल्या त्यांत समाधान मानण्याचा प्रयत्न करीत असतात. आपणांस सवड असल्यास 'सह' यावे. बाकी, स्वदेशीवर व्याख्याने व भारत-भागवतांवर पुराणे, वैद्यकी, रात्रीची शाळा आणि 'सरला' व 'छोटू' यांच्या तैनातीत असणाऱ्याला सवड कोठली मिळणार ? तुम्हांस येणे शक्य नसल्यास सरलेला सरळ मोटारीतून इकडे पाठवावे. छोटूचा कांहीं दिवस विरह सोसावा लागेल, पण तो सोसावा. सौभाग्यवतीतकडे हा निरोप आहे. कारण आपल्या सौभाग्यवतीस कळेल.

आपला भेटुणा व स्नेही,
भाऊ काळे

[२९] राजकारण व समाजकारण दुःलग असावे

सुपे,

ता. २१-९-२५.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे, मु. पाचबावडी यास, नारायण पाठक मुक्काम सुपे याचे नमस्कार.

आजतागायत सर्व कुशल आहे, आपलेंहि कुशल कळवावे.

पत्र लिहिण्यास कारण की, सुपे येथे आज मला एक शके १६०१ मधाल, म्हणजे शिवकालीन, निवाडापत्र सांपडलें आहे. पत्राच्या अखेरची अक्षरे शिव-प्रभुचीं असावीत. तींच ठरली तर वादाचा एक मोठा प्रश्न सुटेल इतकेंच नव्हे तर पुण्य अक्षरे पाहण्यास मिळून महाराष्ट्राच्या डोळ्यांचे पारणे फिटेल !

पत्र लिहिण्याचे दुसरे कारण असे की, काशी ढवळे ही साखरपे येथे असून आजारी आहे असे कळले. मी तिकडे पत्र लिहीत नाही, आणि तिकडूनहि मला पत्रे येऊ नयेत असे मी त्यांना फर्माविलें आहे; म्हणून

आहे आणि लग्नाला अनुकूल होत आहे असें नव्हे तर साहजिक जिज्ञासे-मुळेच मी हें लिहित आहे. (बाकी आपणहि चौकशी करूं नये असेंच आतां वाटूं लागलें आहे.)

पुण्यास असताना सौ. इंदुवाहिनी व म्हसकर यांचेवद्दल जें ऐकलें तें लिहवत नाहीं. भाऊरावाना हें कळवूं कीं नको, आणि कळवावयाचें असल्यास कसें कळवूं, यावद्दल मनाचा निश्चय होत नाहीं. पातिपत्नीचें फारसें रहस्य दिसलें नाहीं. छोटी खुशाल आहे. लहान मुलांचे किरकोळ आजार असतात तें आदितच. पण विशेष काळजी करण्याचें कारण नाहीं, असें वाटतें.

महात्मा गांधी हे पुनः सत्याग्रह करण्याचे विचारांत आहेत असें तुमच्या पत्रावरून दिसतें. सत्याग्रह सुरू झाल्यास आपण त्यात पडाल हें मी ओळखून आहे. पण रामदासानी शिकविलेला आपला 'महाराष्ट्रधर्म' निराळा आहे. राजकारणामध्ये आधीं अनंत गुप्त तजविजी, अनेक चाळणा कराव्या लागतात; राजकारण हें एक-लग असूं शकत नाहीं तर तें दु-लग असावें लागतें; लोकांचा वकूब काय याकडे दुर्लक्ष करून आध्यात्मिक भाषेच्या जोरावर लोकांच्या मनांत भलताच हांवभरीपणा उत्पन्न करून त्यांचा दीप-पतंगवत् नाश करण्यात मुत्सद्दीपणा नाहीं— हें तत्त्वं गांधींनीं रामदासापासून शिकवीत, पण ते स्वतःला एकमेव अकलमंद समजतात. ते कशाला रामदासांची शिकवण ऐकतील ? राजकारण हें फकिराचें क्षेत्र नाहीं. “ अल्लाला फकीर प्यारे असतात, आणि सैतान त्यांना भिऊन असतो ”, असें एक उर्दू कवि म्हणतो, पण गांधी-फकिराच्या चळवळीमुळे होऊं पाहणारें नुकसान पाहून “ अल्ला हा अशा देशबुड्या फकिरांना डरतो, आणि सैतानाला ते प्यारे आहेत ”, असें मला म्हणावेंसें वाटतें.

सरलावाहिनी रात्रीच्या शालेंत काम करतात हें ठीक आहे. पण छोट्या दूर लोटून त्या हें काम करीत असतील तर तें योग्य नव्हे. छोटी आजारी आहे असें ऐकतों म्हणून हें लिहिलें. होतां होईल तों बायकांनीं असल्या फंदांत फार पडूं नये. पण अपवाद मानण्यास मी तयार आहे. पण आपल्या ध्येयनिष्ठेमुळे आणि सरलावाहिनीच्या पतिनिष्ठेमुळे छोटूकडे

दुर्लक्ष व्हावयाचें अशी मीति वाटते. छोटूबद्दल माझ्यापेक्षां आपणांच अधिक काळजी आहे हें मला मान्य आहे.

अस्पृश्य लोकांशीं रोटी—व्यवहार करण्यास तत्त्वतः हरकत नाही, पण राजकारणाप्रमाणें समाजकारणाहि ‘ दु-लग ’ असलें पाहिजे. “ सावधपण सर्व विषयी ” ठेवून सर्व बाजूंनीं विचार करून दूरदेशीपणें वागावें, नाही तर पस्तावा होईल.

नारायण पाठक

ता. क.—काशी ढवळेबद्दल साखरप्यास पत्र लिहूच नये.

नारायण

[३०] “ ध्येयें म्हणजे दुःखें ” हेंच खरें

पुणें,

ता. १०-९-२५.

रा. विनायकराव भोळे यास सौ. इन्दुमती हिचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मी आपणास सहसा पत्रें लिहीत नाहीं, महत्त्वाची गोष्ट असेल तेव्हांच लिहित्यें, हें आपणास ठाऊकच आहे. आताचा माझ्यापुढचा प्रश्न मला फार महत्त्वाचा वाटतो म्हणून लिहित आहे.

मी बिन्दुमाधव म्हस्कराची शिकवणी बंद केल्यावर पुनः ती कां सुरू करण्यांत आली हें सर्व तुम्हाला ठाऊकच आहे. ज्या थोर अंतःकरणानें बिन्दुमाधवांच्या शिकवणीस पुन्हा आरंभ करून दिला त्या अंतःकरणात संशयाचें विष पुनः कोणीतरी कालविलें आहे. आमची ‘ छोटी ’ होती तोंपर्यंत आमचे दिवस फार आनंदांत गेले. आमच्यांतील भेदभाव एवढ्याशा त्या छोटीनें पार घालवून टाकला होता. पण ती देवानें नेल्यापासून पुन्हा संशयपिशाचिकेनें मनांत जोर केला आहे. मला रागाचा शब्दहि बोलत नाहीत, परंतु मन शुद्ध नाही. मला कोणत्याहि गोष्टीची ना नाही, परंतु माझ्याबरोबर बोलण्याचालण्यांत आतां राम वाटत नाही. माझ्या सगळ्या दैवी परवितात. परंत स्वतःला कशाची दिस नाही.

बाह्यतः सगळ्या गोष्टी चांगल्या आहेत, पण मनें विलग झालेली आहेत. मनांतला खरा माव लपविण्याकरितां मुद्दामच मला कांहीं तरी आणून द्यावयाचें, मुद्दामच मला फिरावयास न्यावयाचें, कांहीं तरी निमित्त करून कृत्रिम विनोद करावयाचा, मला खूप करण्याबद्दल खोटाच उत्साह दाखवावयाचा; परंतु मन मनाला ओळखतें. इवलीशी छोटी होती तिला देखील रागाचा खोटा आविर्भाव कोणता आणि खरा कोणता हें कळायचं; प्रेमाचा पांढरा कोणता आणि प्रेमाचा देखावा कोणता हें समजायचं; आमच्या चंपी कुत्रीला देखील हें समजतं; मग माझ्यासारखीला का तें कळायचं नाही ? मला मनापासून ते रागावले तर आवडेल, पण राग गिळून प्रेमाचं सोंग केलेलं आवडत नाही. मला वाईट वाटूं नये म्हणून कर्तव्यबुद्धीनेच ते मनांतला संशय आणि राग गिळतात; पण हेंच मला डांचतं. त्यापेक्षां गरळ ओकून टाकलेलं बरं. माझ्यावर खरं प्रेम नाही, आपलेपणा वाटत नाही, म्हणूनच रागावत नाहीत हें न समजण्याइतकी मी खुळी नाही. अनेक महिने हें असं चालल्यामुळें माझ्या मनांतहि एक प्रकारची अढी म्हणा किंवा तेढ म्हणा उत्पन्न झाली आहे. मीहि कधीं च्लट बोलत नाही, रुसत-रागवत नाही पण आतून उत्साह नाही, आनंद नाही. उन्हाळ्यांतल्या दुपारचा उकाडा पंख्यांनीं कसा लोपणार ?

बिन्दुमाधवांशीं माल मी मनापासून बोलत्यें-चालत्यें, याबद्दल माझे मलाच वाईट वाटतें. पण त्यांनीं एकदां जरी किंचित् अतिप्रसंग केला असला तरी ते जात्या वाईट नाहीत अशी माझी खात्री आहे. कसलेल्या लेखकाच्या हातून एखादेवेळेस एखादें वाक्य चुकीचें गेलें म्हणून तो लेखक वाईट ठरेल काय ? त्यानें एखादी अश्लील कोटि लिहिली म्हणून तो अश्लील लिहिणारा म्हणावयाचा काय ? बिन्दुमाधवाच्या स्वभावाबद्दलहि माझे असेंच म्हणणें आहे. त्याचें विनोदप्रचुर बोलणें आणि त्याचें गाणें ज्याला आवडणार नाही तो मनुष्यच म्हणतां येणार नाही. कर्तव्य म्हणून त्यांची शिकवणी मागें बंद केली तशी आतांहि करण्यास तयार आहे. पण तसें विचारलें तर तेंहि पसंत नाही ! अशा स्थितींत कसं वागाव ? पावसाळ्यामध्ये आमाळांत दग आले म्हणजे फिरण्यास जावं कां न जावं अशी स्थिति होवो, तशी माझी झाली आहे.

बाकी अलीकडे मला असा प्रश्न पडू लागला आहे की, शिकवणी तरी का बंद करावी आणि त्यांच्याशी बोलणें-चालणें तरी कां सोडावें ? फिरावयास जावयाचें ठरल्यावर पाऊस पडेल ही भीति कां बाळगावी ? रैनकोट असल्यावर पावसाची भीति कशाला ? वरील प्रश्न पुनःपुन्हा नागाप्रमाणें फणा वर करून माझ्याकडे पाहत आहेत, म्हणून माझी मलाच भीति वाटत आहे, आणि म्हणून हें पत्र मी लिहीत आहे.

तुमच्याशी मागें अनेकदा बोलणें झाले. त्यांत तुम्ही मला किंवा बिन्दुमाधवांना एखादवेळेस मोह होऊन भलताच प्रकार व्हावयाचा हा मुद्दा बारवार माझ्यापुढे मांडलांत; पण माझ्याविषयी मला पूर्ण खात्री आहे. बिन्दुमाधवाविषयीहि माझी खात्री असल्यामुळे तुमचा मुद्दा येथें गैरलागू आहे. माझ्याकरिता कां होईना, घटकाभर गृहीत धरा की बिन्दु-माधव फार चांगले आहेत, आणि मीहि फार चांगली आहे; आणि हें गृहीत धरून नेहमीप्रमाणें उडवाउडवी न करतां पुढच्या प्रश्नाचें सरळ उत्तर द्यावें. प्रश्न असाः—आत्म्याची कलाविषयक जी भूक आहे ती लोकापवादाच्या भीतीनें किंवा पतीला उगाच संशय येतो म्हणून दाबून टाकावी काय ?

*

*

*

माझी रडकथा संपली. आतां दुसऱ्या गोष्टी लिहितें. सरलावन्सची प्रकृति बरी नाही हें खरें काय ? छोटूलाहि बरें नाही असें ऐकलें. बहीण झाली आहे तिचें नांव (माझ्या इच्छेला मान द्यावयाचा असल्यास) छोटी ठेवावें, माझी छोटी गेली ती सरलावन्सच्या पोटी आली असंच मी मानवें ! आमच्याकडचे पैसे स्वतःकरितां खर्च न करण्यांत मनाचा मोठेपणा नाही, आम्ही परके आहेत असा याचा अर्थ होतो. तरी असें करूं नये आणि कुटुंबाचे हाल करून घेऊं नयेत.

नारायणराव पाठक यांनीं काशी दवळेबद्दल चौकशी करूं नये म्हणून निश्चून सांगितलें तरी तुम्ही साखरप्यास पत्र लिहून चौकशी केलीतच आणि ती झुरत आहे असें कळविलेंतच ! त्याचें मन चुळबुळ करीत आहे. बाहेरून मनाची खंविरी दाखवितात, पण आंत काय होत असेल याचा अंदाज मला करतां येतो. काशी दवळे पोर चांगली आहे.

आणि नारायणराव पाठकहि चांगले आहेत. पण.....ध्येयें म्हणजे दुःखें हेंच खरें. कळावें.

इंदुमती काले

[३१] नागे-फुरशे फणा काढतात

पांचबावडो,

ता. १५-९-२५.

सौ. इंदुमती काले यांस विनायकराव भोळे याचा सा. न. वि. वि.

आपलें ता. ९-९-२५ चें पत्र पावलें. मी कुटुंबाचे मुद्दाम हाल करीन असें वाटतें काय ? आपण पैसे पाठविता त्यापैकी खाजगी खर्चाकरितां कांहींएक घेत नाहीं हें म्हणणें खोटें आहे. मी घेतों, पण सभोवतालचें दारिद्र्य पाहून मन इतकें द्रवतें कीं, हातीं पैसा आल्यावर हातांत फारसा राहतच नाहीं. आजच बारासैं झालें. आपल्या इच्छेला अनुसरून आम्ही आमच्या मुलीला 'छोटी'च म्हणतो. पाळण्यांतलें नाव उषा आहे.

आतां आपला प्रश्न. तत्त्वदृष्ट्या पाहिलें तर कलेपुढें साकेतिक चाली-रीतीनें मान वांकविलीच पाहिजे; म्हणजे लोकांतली खुळचट चालरीत कलाविषयक ध्येयाच्या आड येत असेल तर आपलें ध्येय सोडण्याचें कारण नाहीं. पण चालरीत खरोखरच खुळचट आहे का, हाच व्यवहारात प्रश्न पडतो. परपुरुषांशीं फार बोलणें—चालणें असं नये, स्त्रीपुरुषांनीं एकान्त करूं नये, हे जनरीतीचे निर्बंध खुळचट आहेत ? आतां एखादा पुरुष अत्रि, वसिष्ठ, वामदेव किंवा शुक याच्याप्रमाणें असला आणि एखादी स्त्री अनसूया, अरुंधती, सीता, सावित्री यांच्याप्रमाणें असली तर त्यांनीं देखिल हे निर्बंध पाळावेत काय, या प्रश्नाचें उत्तर असें कीं त्यांनीं न पाळले तरी चालेल; पण पाळणें उत्तम. विवाहित स्त्रियांवर (व पुरुषावर) तर अधिक जबाबदारी आहे; कारण आपली कलेची भूक शांत करताना पतीची (किंवा पत्नीची) हेळसांड होत नाही ना, पतीकडे (किंवा पत्नीकडे) दुर्लक्ष होत नाही ना, प्रेमाभाधें विघ्न उत्पन्न होण्याचा संभव नाही ना, इत्यादि गोष्टीहि पाहिल्या पाहिजेत. तुमच्या मनाची द्विधा झालेली

स्थिति वर्णन करतांना तुम्ही दिलेला दाखला चांगला नाही पण त्याचाच आधार घेऊन मी तुम्हांला सांगतो की आभाळात दग आले तरी वनश्री पाहण्यास वाटलें तर जावें, पण घरी मूल किंवा पति आजारी असल्यास जाणें योग्य नव्हे.

बिन्दुमाधव वाईट नसतील; नाहीत असेंच मी समजतो; पण स्त्रियांच्या बाबतीत पुरुषाचें मन केव्हां मोहवश होईल हें सांगतां येत नाही, हें लक्षांत ठेवावें. स्त्रियांच्या मनाबद्दलहि मी असेंच म्हणेन; पण आमची सौभाग्यवती आणि आपण यांच्या मूर्ति डोळ्यांपुढें उभ्या राहून लेखणी अडते.

*

*

*

आतां इकडल्या कांहीं किरकोळ गोष्टी लिहून पत्र पुरें करतो. गोष्टी किरकोळ आहेत, पण कुटुंबांतल्या माणसांना त्या सांगाव्याशा वाटतात म्हणून लिहितों.

मी शाळेंत अस्पृश्यांना शिवतो व घरी आल्यावर आंघोळ करीत नाहीं म्हणून घारुण्या नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे सनातनी ब्राह्मण-गुंडांचा माझ्यावर रोष होता तो आतां बळावत चालला आहे. मला वाळीत टाकण्याच्या ते विचारांत आहेत. ब्राह्मणांच्या आळीत मला भाड्यानें सोईचें घर मिळालें आहे तें त्यांना पाहवत नाहीं, आणि म्हणून ते घरमालकाला सांगून मला तेथून हुसकावून लावूं पाहत आहेत. या मालकाच्या मुलीला पटकी झाली होती तेव्हां रात्रीच्या रात्री जागून व अश्रुणाजवळ बसून मी तिला औषधपाणी दिलें आणि बरी केली आणि तो गरीब असल्यामुळें पैसे नांवापुरतेच घेतले, म्हणून त्या मालकाला मला घरांतून निघून जा असें एकदम सांगवत नाही. तथापि तो गरीब भिक्षुक असल्यामुळें घर सोडावें लागेल आणि गांवांत कोठेहि घर मिळायलायचें नाही अशी थोडीशी भीति आहे.

घर न मिळण्याचें दुसरें कारण असें की, राजकारणांत मी थोडासा गांधींचा अनुयायी झाल्यामुळें येथील कांहीं टिळकभक्त माझे शत्रु झाले आहेत. (बऱ्याच लोकांचा आदर आहे, पण कांहीं थोडे कट्टर टिळकभक्त दुष्टावा करतात, आणि ते गुंड असून त्यांना लोक मितात.) सरकारी

अधिकान्याचा तर रोष आहेच, कारण मातशेतावरचा वार्षिक धारा देणे दिवसेंदिवस लोकाना परवडत नसल्यामुळे सयाग्रह करण्याशिवाय गत्यंतर नाही, असे मी मापणात बोलू लागलो आहे. एकंदरीत परिस्थिति कठीण आहे. पाहू या काय होते ते. कांहींहि झाले तरी मी आपले ध्येय सोडणार नाही, हे निश्चित.

शाळेतली एक अस्पृश्य मुलगी चिंगी नावाची आहे. ती नऊ दहा वर्षांची असेल पण इतकी चुणचुणीत आहे की, ब्राह्मणांच्या मुलींनाहि तिच्यापुढे लाजावे लागेल. जराशी गवाळी आणि गलिच्छ आहे, पण स्वभावाने फारच चांगली आहे. सौभाग्यवतीची ती मोठी लाडकी झाली आहे. ती आमच्या घरी पुष्कळदा येते आणि सौभाग्यवतीला लाववीपणाने हरत-हेच्या कामात मदत करते. एक चाळीस वर्षांच्या वरील पाटील शाळेत येऊ लागला आहे; कारण वाचता येत नसल्यामुळे एका मारवाड्याने त्याला कसे नागवले हे त्याच्या आता चांगलेच ध्यानात आले आहे. शाळेत एक मराठा मुलगी आहे आणि चिंगीशिवाय दुसरी एक अस्पृश्य मुलगी आहे. ब्राह्मणांच्या कांहीं मुलींहून त्या गोऱ्या आणि सुंदर आहेत. बुद्धीने सामान्यच आहेत. त्यांचेकडे पाहिले म्हणजे मला घारुअण्णा नागे आणि कृष्णभट फुरशे यांची आठवण होते, इतके त्यांच्या चेहऱ्यात साम्य आहे. कांहीं तरी येथे पाणी मुरत असले पाहिजे म्हणून चौकशी केली, तेव्हा त्यांच्या आयांची चालरीत कशी आहे ते कळले आणि सर्व उलगडा झाला ! आणि हे नागे-फुरशे लोकांना 'सनातनी' धर्म शिकविणार !! मुली मात्र स्वभावाने फार चांगल्या आहेत. एक तर इतकी मावडी आहे की तिच्या मनांत स्त्री-पुरुष हा भेदच नसावा. ती माझ्याशी इतक्या लडिवाळपणाने वागते आणि इतकी जवळ येऊन बोलते-चालते की मला लाजल्यासारखे होते आणि असला देखावा पाहून लोकाना काय वाटेल अशी भीति वाटते. बरे, इतका लाडिकपणा आणि इतकी सलगी करू नये हे तिला सांगणे देखील माझ्या जिवावर येते. किंबहुना तिला हे सांगणे पाप वाटते. कारण जिच्या मनात कपट नाही, कामवासना काय पदार्थ आहे हे समजतहि नाही, तिच्या मनात अकाली खोटी लाज आणि कपट उत्पन्न करणे मला पाप वाटते. असल्या प्रस-

गातून कशी तरी वाट काढून मी वेळ मारून नेतो, पण कामात्मक मोहाचा प्रसंग या कामरहित लडिवाळपणाच्या प्रसंगापेक्षा कमी कठीण आहे असे अनुभवावरून मी सागतो.

मराठे आणि अस्पृश्य मुलगांपैकीं काहीं फार चांगले आहेत, काहीं अत्यंत गलिच्छ आणि वाईट आहेत. त्याची शिबीगाळ ऐकून आणि त्याचे हातवारे वगैरे पाहून त्यांना शाळेंतून घालवून द्यावेसे वाटते पण असे करून कसे चालेल ! सौभाग्यवती त्यांना घालवून देण्याबद्दल आग्रह धरते, पण मी ऐकत नाहीं. कारण वाईट लोकाना सुधारणे हाच माझा शाळा काढण्यातला हेतु आहे. सौभाग्यवतीदि मी मुलींशीं फार बोलतो म्हणून मधून मधून मला बोलते आणि संशयखोरपणा दाखविते. (सगळ्याच बायका संशयखोर असतात का?) तिच्या भलत्या संशयाना अर्थात् मी फारशी भीक घालीत नाहीं, कारण तिचे संशय क्षणभरच टिकतात. (आणि पुष्कळ वेळ टिकले तरी भलत्या संशयाना भलते महत्त्व देऊन ध्येय कसे सोडता येईल ?)

सौ. ची प्रकृति किंचित् नादुरस्त आहे. काम फार पडते आणि खाण्यापिण्याची आवाळ होते हे एक कारण असले पाहिजे. मुलाचीहि प्रकृति जेमतेमच आहे. मी आपल्या ध्येयाकरिता कुटुंबाचा होम तर करीत नाहीं ! प्रश्न बिकट आहे. असो.

विनायकराव भोळे

[३२] भांडखोरपणाचा प्रश्न ?

पुणे,

ता. १५-९-२५.

रा. रा. विनायकराव भोळे यास इंदुमती काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

आपलें पत्र पावलें. आपला उपदेश वाचला व शेवटल्या किरकोळ गोष्टीहि वाचल्या. किरकोळ गोष्टींच्या शेवटीं आपण लिहिलें आहे कीं, सौभाग्यवतीनें भलते संशय घेतले तरी मी आपलें ध्येय सोडणार नाहीं.

निश्चय उत्तम आहे, पण पतीनें जर का भलते संशय घेतले तर पत्नीनें मात्र आपलें ध्येय सोडावें असें आपलें मत दिसतें. असा फरक कां ? प्रश्न जरा भांडखोरपणाचा आहे, पण खरा आणि जिढ्याच्याचा आहे म्हणून विचारला आहे.

सौ. च्या प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करूं नये. सरलावन्संच्यासारखी पत्नी पुन्हां मिळणार नाही. मुलांची आई गेली तर त्यांनीं काय करावें ? पैसे अधिक लागतील ते भी पाठवीन. (आजच पाठवितें.) माझें प्रेमाचें धन कमी होत असलें तरी सोन्यारुप्याच्या नाण्यांची तूट नाही. पैशाची रास माझ्या पुढे आणून एकदां टाकली म्हणजे काम झालं अशी घरातली स्थिति आहे. एखादवेळेस मला मोटारीत घालून बाजारात नेतात आणि कापड चोपड वगैरे श्रीमंती थाटाचें घेऊन देतात, पण पोटात प्रेमाचा ओलावा नाही. दिखाऊ प्रेमाच्या या नाटकात मीहि आपला पार्ट उत्तम करतें ! पण क्लवातून रात्री उशीरा येणं आणि पैसा व कपडालत्ता देण्याशिवाय माझ्याशीं संबंध न ठेवणं, जेवताना उगीच काहीतरी प्रश्न विचारून खऱ्या प्रेमाचा अभाव लपवूं पाहणं, वगैरे गोष्टींचा अर्थ मला समजतो. पतिप्रेम माझ्या नशिबीच नसावं. एरवीं त्यांच्यासारख्या थोर मनाच्या माणसाची वृत्ति अशी झाली नसती. अपत्य-सुखीह नशिबी नसावं. एरवीं छोटीसारखी मुलगी देऊन लगेच ती देवान परत नेली नसती ! बाकी विशेष काही नाही. कळावे.

इंदुमती काले

[३३] स्त्रिया लतांसारख्या ; पुरुष वाघांसारखे

पाचवावडी,

ता. २५-९-२५.

सौ. इंदुमती काले याना विनायकराव भोळे याचे नमस्कार वि. वि.

आपल्या मागील पत्रातील प्रश्न बोंचक आणि मार्मिक (व मर्म-भेदकहि !) होता. पतीकरिता तुम्हांला ध्येय सोडण्यास सांगतों आणि मी स्वतः पत्नीकरिता आपलें ध्येय सोडण्यास तयार नाही, यात विसंगति

दिसते खरी. माझ्याहि ती ध्यानांत आली होती, पण म्हटलं की, तुमच्या ध्यानांत येणार नाही, उगीच कशाला खोलात शिरा !

हल्लींच्या समाजात (आणि पुढेहि कित्येक शतके) स्त्रियाचें ध्येय संसार करणें हें असणार; म्हणून त्यांनीं पतीला नापसंत असलेली, अतएव या ध्येयाच्या आड येणारी, गोष्ट टाळावी. पुरुषाचें ध्येय याहून भिन्न आहे, म्हणून त्यांनीं पत्नीच्या इच्छेला जरा बाजूला ठेवलें तरी हरकत नाही, असें माझे थोडक्यांत उत्तर आहे. स्त्रिया या लतांप्रमाणेंच आकुंचित क्षेत्रातच राहण्यात आनंद मानणाऱ्या असतात. पुरुष हे वाघाप्रमाणें गुहेबाहेर जाऊन पराक्रम करण्यात आनंद मानतात. लतांना अडचणींना तोड घावेसे वाटत नाही, तर त्या अडचणींना वळसा घालून कोठून तरी जीवनरस घेऊन टवटवीत राहतात, फुलाफळांनीं आपलें अंग सुशोभित करतात आणि इतरांना या फुलाफळांनीं आनंद देतात. वाघांना सिंह--हत्तो पाहिजे म्हणजे चेव येतो आणि मग ते मादीची किंवा पिलाची पर्वा न करता शत्रूच्या अंगावर तुटून पडतात आणि मरतात किंवा मारतात. सामान्यतः स्त्रियांना सुंदर कौटुंबिक संसार पाहिजे असतो; पुरुषांना कौटुंबिक संसारातल्यापेक्षा उच्चतर पराक्रम हवा असतो. या नियमाला अस्वाद आहेत, पण सामान्यतः हा नियम बरोबर आहे.

तुम्ही 'कलाप्रेम' 'कलाप्रेम' म्हणून कितीहि म्हटलं तरी भाऊरावाचें प्रेम तुम्हाला खरोखर पाहिजे आहे; असें नसतें तर भाऊरावाच्या वागणुकीबद्दल तुम्ही तक्रारच केली नसती ! तसेंच तुम्हाला छोटी गेली म्हणून फार वाईट वाटत आहे. तुम्हाला मुन्नाची खरी भूक आहे. माझ्याशिवाय म्हणाल तर मला माझी सौभाग्यवती आणि माझी मुलें कितीहि प्रिय असली तरी समाजकारणातील आणि राजकारणातील संकटांना धैर्याने तोंड देण्यात मला खरें पौरुष आहे असे वाटतें. तुमचे व माझे प्रकृतिधर्म वेगवेगळे असल्यामुळे तुमचें ध्येय निराळ्या प्रकारचें असणार आणि माझे निराळें असणार. अर्थात् कर्तव्येहि भिन्न होणार. तुमच्या खोचदार प्रश्नाचें हें असे उत्तर आहे. (बाकी हे प्रश्न खरोखर सामान्य तत्वाच्या दृष्टीनें सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात विशेष अर्थ नाही. व्यक्ति, स्थिति व प्रसंग पाहून व्यवहारदृष्ट्याच ते सोडविले पाहिजेत. एखाद्याने लक्ष करावें का

नाही या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठीण आहे. पण अमुक मुलीशीं लग्न करावें का नाही हा प्रश्न कठिण असला तरी वरच्या प्रश्नापेक्षा तो सोपा. ज्ञानोत्तर कर्म का अकर्म हा तात्विक प्रश्न जितका कठिण आहे तितका “ अमक्या परिस्थितीत असलेल्या अमक्या अमक्याने कर्ममार्गानें जावें का नाही ” हा व्यवहारिक प्रश्न तेवढा कठिण नाही.)

पत्नीनें घातलेल्या संशयाला किती महत्त्व द्यावें हा प्रश्न सोडून माझ्या पुढच्या प्रत्यक्ष व्यवहारिक प्रश्नासंबंधी मी तुम्हांला असे सागतो की, माझ्याबद्दलचा तिचा संशय मधून मधूनच डोकावतो आणि माझ्यावरच्या प्रेमाच्या भाराने तो दडपून जातो, आणि म्हणूनच मी तिकडे दुर्लक्ष करतो. खरोखरीच तो प्रबळ झाला तर मला काय करावें हा विचार पडेल. आपल्या पतीचा आपल्याबद्दलचा संशय दृढ व प्रबळ होत चालला आहे, म्हणून आपण हटव्यादीपणा करू नये असे माझे म्हणणे. शिवाय बिन्दुमाधवाना सोडणे म्हणजे ध्येय सोडणें कसे ? पुण्यास गायनशिक्षक दुसेर थोडे आहेत ?

मी सत्याग्रहांत पडेन व लवकरच पुन्हां मला तुरुंगात जावें लागणार असे लक्षण दिसतें. सर्व मंडळींस तिकडे पाठवावें म्हणतो. पण सौभाग्यवती, ही शाळा चालविण्याचें काम व इतर सामाजिक काम अंगावर घ्यावें व माझे काम अंशतः पुढें चालू ठेवावें असे म्हणत आहे. तिची इच्छा प्रबळ दिसल्यास तिचें म्हणणें ऐकेन.

नारायणराव पाठक सातारा जिल्ह्यात फिरत असतात. सातारा जिल्ह्यातील एका देवळांत एक जुना व महत्त्वाचा शिलालेख कोपण्यात पडला आहे असे त्यांना बिन्दुमाधव मस्कराकडून सहजगत्या कळलें म्हणून ते लवकरच तिकडे जाणार आहेत व त्या शिलालेखाचा ठसा घेणार आहेत, असे त्यांच्या पत्रावरून समजतें.

ते पुण्यास अलीकडे आपणास भेटले होते काय ? त्याची प्रकृति कशी आहे ? पत्रात चांगली आहे म्हणतात, पण विश्वास बसत नाही. प्रामाणिक मित्रांचेहि लिहिणें—बोलणें काहीं बाबतींत खोटें असणें संभवनीय आहे. काशी ढवळे ही साखरप्याडून पुण्यास आली आहे म्हणतात. क्षयाची भावना असून दह्यांतलें औषध घेत आहे असें ऐकतों. तिला भेटून यावें.

औषधपाण्याकरितां द्रव्याची मदत तिला पाहिजे असल्यास कोणालाहि अवघड वाटणार नाही अशा रीतीने मदत करावी.

विनायक भोळे

[३४] जखीण-खिंडीत

पाचबावडी,

ता. २-४-२६.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

पाटघर येथे नारायणराव पाठक यांच्या संशोधनाच्या कामानिमित्त आठ दिवस राहून ते आणि मी पांचबावडीला चालून येत असता 'जखीण-खिंडी'शी रात्र झाली. ही खिंड म्हणजे दरोडेखोराचा अड्डा होय अशी प्रसिद्धि आहे. रस्ता अरुंद, दाट झाडी, उंच कडे, डोंगरात लपण्यास सोईच्या अशा पुष्कळ जागा यामुळे ही खिंड प्रवाशांना मोठी भीतिदायक वाटत होती आणि तशी ती होतीहि. पण अलीकडे रस्ता मोठा करून आणि आजूबाजूची झाडे कापून आणि दोनही बाजूस चौक्या बसवून सरकारने थोडीवहुत सुरक्षितता आणली आहे. चादणी रात्र असल्यामुळे आम्ही दोघे न डगमगता खिंडीतून चालू लागलों. वाटेत एक बैलगाडी लागली, तेव्हा सोबत मिळाली म्हणून आनंद झाला. गाडीवानाने आम्हांस गाडीत बसण्यास सांगितले. आम्ही थोडेसे आढेवेढे घेऊन बसलों. थोड्या वेळाने दोन बाया अर्धवट धावत धावत आल्या आणि "दादा आम्हाला सोबत करा" असे आम्हाला विनवू लागल्या. "त्यांना गाडीत घे, आम्ही चालतो." असे आम्ही गाडीवानाला म्हटले; पण त्यांना तो गाडीत घेण्यास तयार नव्हता. त्याला पैसे देऊं केले तरी ऐकेना. तेव्हा आम्ही दोघे खाली उतरलों आणि त्या बायांबरोबर चालू लागलों. वाटेत त्या बायांची कोण, कोठल्या म्हणून सहज चौकशी करू लागलों, तेव्हा त्या बायांच्या बोलण्याचालण्यावरून आणि हावभाववरून त्या चांगल्या चालीच्या नसाव्यात अशी शंका येऊं लागली पण 'स्त्री'—दाक्षिण्य

म्हणून हे सगळे मनांत ठेवून आम्ही त्यांच्याबरोबर चालू लागलो. खिडींत एका वळणाच्या ठिकाणी उंच कड्यामुळे अंधार पडला होता. तेथे गाडीवानाने गाडी थांबविली आणि शीळ घातली. कशाकरिता शीळ घातली हे आम्हांला समजेना. आम्ही भ्यायलेले पाहून त्या बाया एकीकडे तोंड करून चोरून हंसत असाव्यात अशी मला शंका आली. शंका येण्याचे कारण असे की, जोराने हंसू येऊ लागले असता ते पुरते न दाबता आल्यामुळे जो विशिष्ट आवाज होतो तसा आवाज मला ऐकू आला आणि त्यानी तोंड मुद्दाम फिरविले हे मला त्या वेळच्या काळोखातही दिसले. तथापि विशेष स्पष्टतेने काही दिसत नसल्यामुळे मी आपली शंका मनातच ठेविली. कशामुळे तरी बाबरून जाऊन त्या मोठ्याने रडू लागल्या, तेव्हा हा काय प्रकार आहे याचा आम्ही विचार करीत आहोत तोंच खिडीतल्या एका मोठ्या शिळेच्या आड लपलेले चारपांच दरोडेखोर हातांत तलवारी घेऊन आले आणि आम्हांला दोघांना त्यांनी वेढा घातला. त्या दोन बाया आणि तो गाडीवान यांचे आणि दरोडेखोरांचे संगनमत आहे असे आम्ही लागलेच ओळखले. दरोडेखोरांनी “आमच्या बायकांचा तुम्ही हात घरलांत” वगैरे घाणेरडे आरोप आमच्यावर करून “आतां पोलीसांकडे तुम्हांला नेतो. हा गाडीवान आणि आम्ही पांचजण साक्षीदार आहोत, तुमची आतां नाचक्की करतो” वगैरे धाक घातला आणि “आता असेल ते सगळे द्या आणि घरी गेल्यावर ५०० रुपये हा गाडीवान येईल त्याच्या स्वाधीन करा.” वगैरे वगैरे गोष्टी ते बोलू लागले, न ऐकल्यास तोंडाला डाबर फासून पोलीसांकडे नेऊ आणि गावांतून धिंड काढू, असेही ते म्हणाले. आम्ही मोठ्या पंचायतीत पडलो आणि काय करावे हे सुचेना. बोलता बोलता मी पाचबावडीचा विनायकराव वैद्यबुवा असे म्हटले. तेव्हा त्यांतला एक दरोडेखोर “आं तुम्ही विनायकराव वैद्यबुवा ! पाहू जरा चेहरा,” असे म्हणाला आणि काडी पेटवून त्याने चेहरा न्याहाळला. मौज अशी की लागलाच तो आमचा वाली झाला ! “माझ्या पोरीला या बामणाने दोन महिने मोफत औषध देऊन वांचवलं आहे, त्याला सोडा,” असे तो म्हणाला आणि लगेच सगळे गाडे पालटून दरोडेखोरांनी आम्हांला खिडीतून बाहेर पठेपर्यंत मोडत ठेवली !

घरी पोंचल्यावर सरलेला ही हकीकत सांगितली तेव्हा तिने रात्री--अप-
रात्री ' जखीण-खिंडी 'तून येण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल दोष दिला आणि
पुष्कळ तोंडसुख घेतले आणि आम्ही ते तिला निमूटपणे घेऊ दिले.

दुसऱ्या दिवशी गांवातल्या मंडळींनाही ही हकीकत सांगितली. त्यांना
मोठी मौज वाटली !

विनायक भोळे

[३५] धर्माचे अभिमानी

पांचबावडी,

ता. १३-४-२६.

महात्मा गांधी यांस,

विनयपूर्वक साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आम्ही सही करीत नाही, पण आमच्या पांचबावडी गांवात काँग्रेसचे
म्हणून काम करणारे विनायकराव भोळे हे मोठे धर्मबुद्धे आहेत आणि
त्यांनी स्त्रियांवरही अत्याचार करण्याचे ठेविले नाही ही गोष्ट आपले
नजरेस आणणे आमचे कर्तव्य आहे म्हणून हें निनावी पत्र लिहीत आहो.
त्यांच्या समाजसुधारणा (?) सनातनी धर्माची पाळेमुळे खणून काढीत
आहेत. मुद्दाम मनुष्य पाठवून चौकशी करावी. आम्ही गावातले
सनातनी धर्माचे परंपरागत संरक्षक आहोत म्हणून हें कटु कर्तव्य करीत
आहोत. कळावे.

आपले

सनातनी धर्माचे अभिमानी

अ आ इ ई

विचारप्रकाश

[३६] पांचबावडीचे पत्र

(आमच्या एका बातमीदाराकडून)

पांचबावडी,

ता. २४-४-२६.

स्त्रियांवर अत्याचार केल्याचा आरोप

येथे ' साधेभोळे ' म्हणून प्रसिद्ध असलेले समाजांतील एक ' विशिष्ट नायक ' आणि त्याचे मित्र यांनी येथून जवळच असलेल्या ' जखीण-खिंडीत ' दोन ब्राह्मणेतर तरुण स्त्रियांवर रात्री अत्याचार करण्याचा प्रयत्न केला अशी अफवा आहे. ती कितपत खरीखोटी आहे हे सांगता येत नाही म्हणून नावे स्पष्टपणे दिलेली नाहीत. स्त्रियांवर अत्याचाराचा प्रयत्न करीत असता त्या स्त्रियांची घरची मंडळी घांवत आली आणि त्यांना सोडवून वरील संभावित (?) समाजसुधारकाना त्यांनी चोप दिला आणि तोंडाला डांबर फांसून सकाळी गावांत सोडून दिले असे म्हणतात. हे कितपत खरे आहे हे नक्की सांगवत नाही. एवढे मात्र खरे आहे की, हे दोघे गृहस्थ आठ दिवस गावांत दिसत नव्हते. अशी बातमी आहे की, तोंडाला फांसलेले डांबर साब्रणाने वगैरे निघण्यासारखे नाही, खरबरीत पदार्थाने घासूनहि पुरतेसे निघत नाही, म्हणून मार्गे मुंबईस राणीच्या पुतळ्याला लावलेले डांबर काढून प्रसिद्धीस आलेल्या गजरांच्या लॅबोरेटरीतून त्यांच्या कंपनीला माहीत असलेले डांबर काढण्याचे मिश्रण आणण्याकरितां एथून एक मनुष्य मुंबईस गेला आहे. नक्की बातमी कळल्यावर खुलासेवार हकीकत कळविण्यांत येईल. असे समाजसुधारक महात्मा गांधींना किंवा लोकाना कसे खपतात ?

समाजसुधारणा असल्या लोकांच्या हातीं गेल्यास " विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम् " या न्यायाने ' विनायका 'च्या ऐवजी आपणांस वानरच दिसावयाचा !

पुणे,

[३७] संशयनिरास

ता. २५-४-२६

प्रिय भगिनी सरला हीस भाऊ काळे याचे आशीर्वाद विशेष.

पुणे येथील लष्करात एका सामाजिक क्लबातले आम्ही सभासद असल्यामुळे सी. आय. डी. मधील ई. आय. क्लरेन्स या नांवाचा एक सज्जन ऑफीसर आणि मी सामाजिक बाबतीत दोस्त आहोत. त्याचे जवळ बोलता बोलता विनायकरावांच्या तोंडाला काजळ फासण्याबद्दलची जी अफवा उठली आहे आणि जिने जिकडे तिकडे जणू काही आग लावून दिली आहे, त्यासंबंधाने मी गोष्ट काढली व खरा प्रकार काय आहे, याबद्दल चौकशी करून तो मला सांगता येईल का म्हणून त्याला विचारले. “खात्याच्या नियमाप्रमाणे सांगता येणे कठीण आहे, पण चौकशी करून मग काय ते निश्चित सांगतो”, असे त्याने उत्तर दिले. त्याचे मला एक खाजगी पत्र आले आहे, त्याची चककल खाली देत आहे त्यावरून काय समजावयाचे ते तू समजशील.

*Private

CAMP, POONA,
25-4-26.

Dear Mr. Bhausahab Kale,

I am not as you write and as many people seem to think an Inspector of Criminal “Investigation” but of Criminal “Intelligence” (though I believe I have not the intelligence of a criminal).

Although I am precluded by departmental rules from divulging any information about the activities of political and other workers, I think I may be allowed to take advantage of the exceptions allowed, if I merely state that your relative was, (so far as my information goes) a victim of three or four notorious

women who entrap men, and leave them in the hands of a gang of dacoits who force them to part with their money on pain of their faces being tarred in case of refusal

You will perhaps hear more of these notorious women if you care to read the proceedings of courts. *

(Copy)

Yours truly,

(Sd.) E. I. CLARENCE.

या पत्रावरून तुझ्या ध्यानात येईल कीं, विनायकराव शुद्ध असून त्यांचेवर दुष्टांनी कुभाड रचलेले आहे.

त्याचेबद्दल भलताच संशय तूं घेत असशील असें वाटत नाही, पण तुम्हा स्वभाव असल्या बाबतीत फार संशयखोर आहे हे मला ठाऊक आहे; संशय घेत नसल्यास उत्तमच, पण घेत असल्यास इतःपर तरी सज्जनाला छळण्याचें पाप पदरीं धेऊं नये. घारोपंत नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे दुष्ट लोक छळण्यास टपलेले आहेत व ईश्वरहि टपलेला दिसतो, पण माझ्या सरलेनें तरी या कंदांत पडूं नये अशी इच्छा करणारा तिचा भाऊ.

भाऊ काळे

* “ काही लुच्च्या बाया दरोडेखोरांच्या साथीदार असून त्या भोळ्या-बापट्या लोकांना या दरोडेखोरांच्या जाळ्यांत आणून सोडतात अशा प्रकारची आम्हांस बातमी लागली आहे व आपले नातलग निर्दोषी असवेत असा माझा समज आहे, ” असा वरील पत्राचा आशय आहे.

पांचवावडी,

[३८] पत्नीचा पाठिंबा

ता. २७-४-२६.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

सरलेला आपण लिहिलेल्या पत्रावरून तीहि आमच्याबद्दल संशय घेते असा आपला ग्रह झालेला दिसतो तो साफ चुकीचा आहे. ती संशयखोर आहे, पण माझ्यावर तिची निःसीम भक्ति आहे. इतकी की, मी या भक्तीला पात्र नाही या जाणिवेने माझी मलाच लाज वाटते. तिचा आम्हांला या प्रसंगी जेवढा धीर आहे तेवढा कोणाचाहि आणि कशा-चाहि नाही. सगळें जग ज्या वेळेस पतीला सोडते त्या वेळेस सात्त्विक पत्नी त्याला अधिक चिकटते आणि त्याला सावरून धरते. कळावें.

आपला

विनायक भोळे

माधवाश्रम, मुंबई,

ता. २४-११-२६.

[३९] मनांत खळबळ, पत्रांत बडबड

मित्रवर्य रा. रा. विनायकराव भोळे यास नारायण पाठक, मुक्काम मुंबई, यांचे साष्टांग प्रणिपात. आज ता. २४-११-२६ तागायत येथील कुशल आहे.

पत्र लिहिण्यास कारण की, इन्दुवाहिनी व सरलावाहिनी, तसेंच छोदू, छोटी आणि चिंगी हीं मुंबई पाहण्यास येथे आलीं असोन त्यांच्याबरोबर श्री दोनतीन ठिकाणीं गेलीं होती. मला सविस्तर पत्रें लिहिण्याची हौस आहे म्हणून येथील खुशालीचें वगैरे आपणांस पत्र लिहिण्याचें काम त्यांनीं मजकडे सोपविलें आहे. ज्याला काम करण्याची हौस असते त्याच्यावरच मग सगळ्या कामाचा बोजा पडूं लागतो, हा दुनियेंतला न्यायच आहे. “ कष्टाळू उंटाला वाळवंटांतील दौड आणि लबाड मांजराळा घरांतलें दूध ” अशा अर्याची अरबी मावेंत एक म्हणच आहे!

आम्ही चार दिवसांपूर्वी राणीचा बाग पाहण्यास गेलो होतो. मंडळी जेथे उतरली आहेत तेथील शेजारच्या कांही बायका, मुलगे, मुली व लहान अर्भकेंहि आमच्याबरोबर होती. हंदुवहिनी मात्र नव्हत्या; कारण त्यांची कपड्यांची जी ट्रंक होती तिची किल्ली कोठे हरवली होती आणि चांगलें पातळ आणि त्याच्या रंगाला जुळणारा न्हाउज असल्याशिवाय त्या घराबाहेर पडण्यास तयार नव्हत्या ! दुसऱ्या एका पेटित कांही पातळें (माझ्या दृष्टीने चांगली अशी) होती; पण ती त्याच्या कलात्मक अभिरुचीला पटण्याजोगी नव्हती. आपण सुंदर दिसावे या हौशीपुढे सुंदर स्थळें पाहण्याची मातब्बरी काय ! त्यांचे यजमान आपल्या हौशी पत्नीचे कौतुक करण्याकरिता (किंवा खरे बोलावयाचे म्हणजे कौतुक करण्यांत आपण कभूर करित नाही असे दाखविण्याकरितां) आले आहेत. पण पत्नी जात नाही असे पाहून कांही तरी कामाचे त्यांनी निमित्त केलें आणि ते फोर्टमधील एका इमारती मंडळाकडे निघून गेले. अर्थात् सगळीं चिल्लीपिल्ली आणि बायकांचे लटांवर संभाळण्याचे काम इतिहासाभ्यास-जड व व्यवहार-शून्य नारायण पाठकावर येऊन पडले. हंदुवहिनींनीं घरी बसून छोटीला संभाळण्याचे काम आपल्याकडे घेण्याचा मनापासून प्रयत्न केला (छोटीवर त्याचे खरोखरच आपल्या मुलीप्रमाणेच प्रेम दिसले), पण सरलावहिनींना (मला वाटते तुमच्या संगतीने) मुलाची इतकी हौस आहे की, एक कडेवर बसणारी छोटी आणि हाताचे बोट धरणारा छोटू याना संभाळून नेण्याचे त्यांना ओझे वाटले नाही किंवा त्यात लाजहि वाटली नाही. त्यांना एका लहान गोष्टीची मात्र लाज वाटली. ती ही की, आपण तऱ्हेदार पोषाख करावा म्हणून त्यांनी आपल्याकडून मोठ्या कांठाच्या चोळीवर पांढरें रेशमी जाकीट चढविलें होतें आणि त्या जणुं कांही एखाद्या लग्नसमारंभाला चालले आहेत अशा भावनेनें एक कोरें लुगडें नेसल्या होत्या. मुंबईतल्या बायकांनी त्याची याबद्दल बायकी कुचक्या पद्धतीने थोडीबहुत टिंगळ केली ती त्यांना जराशी लागली. गरीब त्रिचाऱ्या खेड्यात राहणाऱ्या बायका ! त्यांना जी आजची तऱ्हा वाटते ती शहरात कालची असते हें समजत नाही आणि मग त्यांची जी फजिती होते ती माझ्यासारख्या निरीक्षकाला क्षणभर दःख

देते (पण त्यात क्षणभर मौजहि असते !). सरलावाहिनीना दुमजली ट्रॅम पाहण्याची इच्छा होती आणि आमच्या नशिवाने दुमजली ट्रॅम मिळालोहि. पण तीत फार गर्दी होती. ट्रॅममध्ये चढण्याच्या अगोदरच मी छोदूला आपल्या हातात धरलें होतें, आणि सगळ्या बायका आणि सगळीं मुलें पुरुषांच्याच दरवाजांने चढल्यावर मी छोदूसह ट्रॅममध्ये घुसलो. ट्रॅम-कंडक्टरने “ उप्पर जाव, जागा खाली आहे ” असें जागच्याजागी घुटमळणाऱ्या बायकांना सांगितल्यावर अग्राडीवर असलेल्या मुंबईच्या बायका वर चढल्या, पण आपल्या सरलावाहिनीना त्या धादलीत जागा ‘खाली’ आहे असें वाटून त्या वर न चढता तळमजल्याकडे वळल्या. ट्रॅमचा कंडक्टर “ उप्पर जागा खाली आहे ” असें जेव्हा त्यांना सांगूं लागला तेव्हा त्यांना जागा उप्पर आहे का खाली आहे हें समजेना आणि त्या भावावून गेल्या आणि ‘ नारायण ’ त्याच्या पिछाडीला उभा राहून त्याची पाठराखण न करता तर त्याच्या फजितीला पारावारच राहिला नसता !

राणीच्या बागेत सगळीकडे आम्ही हिंडलों. लहान मुलांना आणि मुलींना फारच आनंद झाला. इतर मुलांना आणि चिगीसह इतर मुलींना प्रत्येकीं दोन दोन आणे देऊन उंटावर बसवून फिरवून आणल्या-वर आमच्या छोदूरावानाहि उंटावर बसण्याची इच्छा झाली, पण भीती-मुळे त्यांना ती दावून ठेवावी लागून उंटावरचा शहाणपणा करण्याचें काम आमच्यापैकीं काहीं बोलघेवड्या बायकावरच सोंपवावें लागलें !

राणीच्या बागेत दोनदा गेलों होतों. तेथील मौज आता लिहीत नाहीं; पुढील पत्रात कदाचित् लिहीन. आतां न लिहिण्याचें कारण एवढेंच कीं; काशी ढवळे मला राणीच्या बागेत आम्ही गेलों असता भेटली, आणि तिच्या भेटीमुळे माझ्या मनाची जी चलाचल सुरू झाली तिनें आतां या क्षणीं पुनः उचल केल्यामुळे माझे दिल पत्र लिहिण्याचें काम चालू ठेवण्याइतकें खंबीर नाहीं म्हणून येथेंच ‘ एकदम सबूर ’ करतों.

आपला

नारायण पाठक

[४०] छोटूचें पत्र

मुंबई,

शनिवार, तारीख

सववीस नोवेंबर १९ शे

सववीस

वडिलांना नमस्कार. आमही राणीचा बाग पाहिला. सगळी मंडळी खुशाल आहेत. नारायणराव पाठक आमहाला सगळे दाखवितात. टरमगाडी पाहिली. एक दुमजली होती. काशीताई ढवळे येथे आज आली होती तिनें कोकणांतील चांगले काजूगर दिले. आईनें हें पत्र लिहिणास सांगितले. चुका आहेत का. आईनें आपली खुशाली कळवावी लिही असें सांगितले आहे. तुमचा लाडका छोटू.

[४१] “ मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती ”

मित्रवर्य रा. रा. विनायकराव भोळे यास नारायणराव पाठक मु।। मुंबई याचे नमस्कार. येथील कुशल जाणोन आपलें कुशल विदित करावें.

वरील ‘कुशल’ वाक्य यात्रिक तऱ्हेनें लिहिलें खरें. पण ‘कुशल’ नाहीं हें जाणावें. काशी ढवळे हिची भेट हें अर्थात् कारण आहे. तिनें क्षयावरचें दह्यातलें आयुर्वेदिक औषध घेतल्यावर तिला बरें वाटूं लागलें, तथापि मुंबईस तज्ज्ञ डॉक्टरांना दाखवावें म्हणून तिच्या आईनें तिला येथें आणलें आहे. डॉक्टरनें प्लीहा, यकृत, हृदय, रक्त, वगैरे सगळें तपासून पाहिलें आणि रोग मानसिक आहे, सर्व इंद्रियें साक आहेत, त्यांत काहीं एक विकृति नाहीं, म्हणून सांगितलें, आणि तिला रम्य स्थळें वगैरे दाखवून तिचें मन रिश्तवावें, एकटीला स्वतःशीं विचार करीत कुढत बसण्यास सवड देऊं नये, असा वैद्यकीय सल्ला दिला. त्याला अनुसरूनच तिच्या आईनें तिला त्या दिवशीं राणीच्या बागेत आणलें होतें. आमची दृष्टादृष्ट झाल्यावर उभयतास जरा चमत्कारिक झालें, पण मीच धीर धरून तिच्या आईशीं आणि तिच्याशीं बोलूं लागलों. त्या दिवशीं

इंदुवहिनीची टंकेची किल्ली सांपडली होती, म्हणून त्या आल्या होत्या. त्यांनी आणि सरलावहिनींनी काशीला व तिच्या आईला घरोब्याने प्रश्न विचारून आपल्या लवाजम्यांत सामील करून घेतले. आम्ही रेंगाळत आहोत असे पाहून कांही वेळाने त्यांनी योग्य संधि साधून आम्हां उभयतांस चाणाक्षपणे मार्गे रेंगाळू दिले आणि मग त्या झटकन् पुढे सरकल्या. एकान्त मिळाल्यावर मी “ आतां खरंच बरं वाटत आहे ना ? का उगीच कांहीतरी मवाशी सांगितले ? ” असे तिला विचारले. “ आपण बरे असलेत म्हणजे झालं. माझं बरं काय नि वाईट काय ? ” अशा प्रकारची प्रथम तामसी उत्तरे दिल्यानंतर माझी सात्त्विक व (तुझ्याशी सागण्यास, कबूल करण्यास हरकत नाही.) प्रेमपूर्ण उत्सुकता पाहून तिची कळी खुलली आणि ती मग मन मोकळे करून सात्त्विकपणे बोलू लागली. ती जरा रंगाने फिफ्ट झाली आहे, पण डोळ्यांतले तेज त्यामुळे अधिकच खुलते. काय असेल तें असे, त्या वेळी ती मला फारच सुंदर दिसली. चंद्रिका फिफ्ट नसते का ? फिफ्ट पिवळ्या रंगाचे गुलाबाचे फूल गडद पिवळ्या रंगाच्या फुलापेक्षा अधिक सुंदर नसते काय ? (“ इति-ह-आस ” हें सागण्याचें सोडून माझ्यासारख्या गद्यात्म्याने काव्य करूं लागण्यांत अर्थ नाही, म्हणून तो मार्ग सोडतो.) बोलता बोलता ती मला म्हणाली. “ आई-बापांनी मला अलीकडे कुढत बसण्याचें सोडून ‘ गीतारहस्य ’ वाचण्यास सांगितले आहे. तें जाड पुस्तक मला तर कळत नाही. ज्ञानोत्तर कर्म, आणि ‘ साख्य ’ आणि ‘ द्विविधा निष्ठा ’ वगैरे मला काही समजत नाही, पण मनात असा प्रश्न येतो की, ज्ञान हें अनंत आहे, तें पूर्ण होणार कसे ? आणि पूर्ण झाले तरी मनुष्याचें केवळ ज्ञानानें समाधान होईल का ? ” मी या प्रश्नांनी गडबडलो, कारण मी इतिहासाचा जसजसा अभ्यास करित आहे तसतसा त्यातील गोष्टींच्या खरेपणाबद्दल आणि सिद्धांताच्या सयुक्तिकतेबद्दल अधिकाधिक साशंक होऊ लागलो आहे. आणि केवळ ज्ञानानें मनुष्याचें समाधान होणें शक्य नाही असे मला अलीकडे वाटू लागले आहे, हें तुला ठाऊकच आहे. तरी मनाची गडबड कशीबशी लपवून मी उत्तर दिले, “ ज्ञान मिळविण्याच्या मार्गांत असणें यांत खरें सुख आहे, ज्ञानाचा अंत पाहिलाच पाहिजे असे नाही. ”

“मी वाद करूं इच्छीत नाही, आणि मनहि वळवूं इच्छीत नाही, म्हणून हें बोलणें इथेंच सोडूं या.” असें ती म्हणाली. तेव्हा “माझ्याशीं बोलणें आवडत नाही असं दिसतय” असें मी म्हटलें. तिनें उत्तर दिलें, “बोलणें आवडतं, पण ‘मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती आणि मुकाबले मला नकोत’ असें विनायकरावाच्या घरी निश्चून सांगितल्यानंतर मी कशाला वाद घालीत बसूं?’ मागील प्रसंगाची आणि त्या वेळीं वापरलेल्या शब्दाची आठवण करून दिल्यामुळे मी अधिकच गांवरलों. पण तिनेंच समयसूचकतेनें दुसरा विषय काढला आणि मग आमचें चारपांच मिनिटे फार आल्हादकारक संभाषण झालें. थोडक्यात सागावयाचें म्हणजे अखेर माझें मन मृदु झालें ! आजन्म अविवाहित राहणार या माझ्या प्रतिज्ञेचा मी भग करणार इतक्यात सुदैवाने स्वाभिमान जागृत झाला आणि मी भानावर येऊन मोह आवरला. इतक्या अवधीत मंडळी बरीच पुढें गेली होती तेव्हा अधिक वेळ बोलणें गैर वाटून आम्ही पुनः मंडळींच्या घोळक्यात सामील झालों. शरीर तेथें होतें, पण आमचीं मनं कोठें होतीं आणि त्यांत काय चाललें होतें, हें ईश्वरासच ठाऊक !

घराकडे परत जाताना ट्रॅममध्ये तिच्या आईजवळ मी बसलों होतो. “उद्या आम्ही मंडळी प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम पाहण्यास जाणार आहोंत, तुम्हाला यावयाचें असल्यास मी तुमच्या घरीं तुम्हाला घ्यावयास येईन” असं मी सहज म्हटलें. तेव्हा त्या माउलीला फारच आनंद झाल्यासारखा दिसला. वचन दिल्याप्रमाणें मी त्याच्या उतरत्या घरीं गेलों. तेथें माझा जांवयासारखाच त्या माउलीनें आदरसत्कार केला ! मुलीला सुख व्हावें म्हणून माउलीची ही सारी खटपट. आईचें हृदय हें असें आहे. तिनें मला दहीपोहे, चहा वगैरे देतांना मनातला हेतु परोपरीनें कसा सूचित केला हें हास्योत्पादक रीतीनें सांगता येईल, पण विषयाच्या गाभीर्यपूर्ण औदासीन्यामुळें तसला प्रयत्न करण्यास लेखणी धजत नाही. मला काशीशीं लग्न करावयाचें असतें तर मात्र मी खरोखरच रसपूर्णतेनें वर्णन केलें असतें. पण सध्या दिग्दर्शनच पुरे.

प्रिन्स आफ वेल्स म्युझियम पाहण्यास जाताना बायकांनीं ट्रॅमजवळ गोंधळ केलाच. काहीं ट्रॅमवर चढूं शकल्या, काहीं मागे राहिल्या ! पण

मागे राहिलेल्यांपैकी एकीला अंगावर येणाऱ्या मोटारच्या भीतीने एकदम घेरी आली व ती मोटारखाली सांपडून मरणार होती, पण मोटार-ड्रायव्हरच्या कसबाने वांचली. मंडळींची ताटातूट झाल्यामुळे निरनिराळ्या ट्रेमांमध्ये बसून आम्ही म्युझियमपर्यंत गेलो व तेथे उतरून पुनः एक झालो. म्युझियममध्ये आत शिरल्यावर प्रथम काही नम्रप्राय स्त्रियांचे पुतळे दिसले, तेव्हा दहा एक वर्षांच्या एका मुलाने मला “असे का हे पुतळे केले ?” असा प्रश्न केला. बायकांनी दृष्टि फिरवली आणि प्रश्न ऐकला न ऐकला असे केले. मीहि तसेच केले. मी त्या बायकांना तेथील हरत-हेचे प्राणी, पक्षी, चित्रे, शिलालेख, ताम्रपट, इतिहासपूर्ण दगडाचीं हत्यारे, एका लिपीपासून स्थित्यन्तरे होत होत इल्लींची लिपी कशी उत्पन्न झाली याचा तक्ता वगैरे सर्व दाखविले व शाळामास्तराप्रमाणे त्यांचे महत्त्व समजावून देण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न पाहून काही बायकांनी गमत्या, बडबड्या मास्तगत माक्षी गणना केली आणि काहींनी माझ्या विविध माहितीची तारीफ केली ! लहान मुलगे जे होते ते मात्र मधून मधून मला प्रश्न विचारीत आणि कित्येक वेळा मार्मिक प्रश्नांच्या द्वारे माझ्या अज्ञानाची मला जाणीव करून देत !

काशीशीं एकीकडे बोलण्याची संधि मला दोनतीनदां मिळाली. (किंवा खरे सागावयाचे म्हणजे ‘जाणत्या’ बायकांनी मला संधि आणून दिली.) संधि मिळाल्यावर माझ्या मनाची स्थिति प्रांजलपणे मी तिला सांगितली आणि म्हटले, “माझ्या आयुष्याची आगगाडी आता ज्ञानमार्गाच्या रुळावर आहे, ती आता दुसऱ्या रुळावर नेणे शक्य नाही.” “कां शक्य नाही ?” ती म्हणाली. आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ तिने पुढील दाखला दिला. “आगगाडी एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर नेली म्हणजे दिशा सपशेल बदलली असेहि होत नाही.”

“तें सगळें खरें, पण ”

“मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती आणि मुकाबले नकोतच मुळी. तेव्हा आता आपण हा विचार बदलूं या; नाही तर आपल्या मंडळींत पुनः जाऊं या.” असे अंशतः विनोदाने, अंशतः निराशेने आणि अंशतः रागाने म्हणून ती खरोखरच तिकडे गेली.

असे हे प्रकार दोनतीनदां झाले. आता, मित्रा, तुला प्रश्न असा कीं मी काय करावें ? हा प्रश्न विचारण्याकरितांच हें पत्र मुख्यत्वेकरून लिहिलें आहे. तेव्हा म्युझियम पाहण्याच्या वेळच्या आणि नंतर दुसऱ्या ठिकाणीं गेलो तेथल्या हकीकती लिहीत नाहीं. एक मात्र गोष्ट लिहितो ती ही कीं, बिन्दुमाधव म्हस्कर यांना इंदुवहिनी मुंबईस आल्या हें कसे कळलें कोणास ठाऊक ! ते एक दिवस आमच्या मंडळींत आलेच आणि आपल्या ऐटवाज पोपाखानें, रुबावदार अंगयष्टीनें, दरवारी चालीरीतीनें आणि विनोदी गप्पागोष्टी सांगण्यानें तेथील सगळ्या स्त्रियांस आणि मुलांस त्यानीं मोहित करून टाकलें. इतिहासाभ्यासजड नारायण पाठक त्याच्या-पुढें इतका फिका पडला कीं, काशी ठवळे व तिची आई याना तोंड दाखविण्यास त्याला काहीं वेळ लाज वाटली ! पण काशीच्या आईनें जेवण्यास बोलावल्यामुळें त्याचा स्वाभिमान काहीं वेळ तरी जिवंत राहिला. कोंबड्या आणि त्यांचीं पिलें यात राजाप्रमाणें भिरवणारा कोंबडा मोरापुढें फिका पडला तर त्यात नवल काय ? आणि त्यात वाईट तरी काय आहे ? प्रश्न एवढाच आहे कीं, तो प्राणी खरा मोर आहे का मोराचीं पिलें लावलेला डोंबकावळा आहे ! थट्टा सोडून गंभीरपणें बोलावयाचें म्हणजे बिन्दुमाधव म्हस्कर हा इंदुवहिनीला एखाद दिवशीं गोत्यात आणणार असा माझा अंदाज आहे.

कळावें लोभ असावा व महत्त्वाचा सवाल केला आहे त्याचा सरळ जबाब लवकरच यावा हे विनंति.

नारायण पाठक

ता. क. येथील अस्पृश्योद्धार मंडळाचे एक चिटणीस गणपतराव हरळे नावाचे आज मला भेटले. अस्पृश्याची मुलगी मुलीप्रमाणें तूं संभाळली आहेस हें त्यांना कळलें होतें. ही मुलगी मुंबईस अमक्या अमक्या ठिकाणीं उतरली आहे असे त्यांना पाचव्यावडीच्या एका इसमाकडून कळलें म्हणून या मुलीला व या मुलीला घरच्याप्रमाणें वागविणाऱ्या मंडळीला कौतुकानें भेटण्याच्या इच्छेनें ते माझ्याकडे आले होते. त्यांची व चिंगीची आणि घरच्या मंडळींची भेट करवून दिली. मुलगी

चुणचुणीत आहे हे त्यांनी काही प्रश्नांच्या उत्तरावरून ताडले. तिला मुलीप्रमाणे संभाळल्याबद्दल सरलावहिनीचे त्यांनी मनःपूर्वक आभार मानले. मनुष्य सजन व परोपकारी दिसला.

नारायण पाठक

— —

[४२] 'कलाविलास' करतां करतां 'कलिविलास' व्हावयाचा !

पाचवावडी,

ता. १-१२-२६.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यास विनायक भोळे याचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मुंबईहून सौभाग्यवती, छोटू व चिंगी ही मडळी येथे सुखरूप येऊन पोचली. सौ॥ ही मुंबईस तू जी इतक्यांची मदत केलीस तिचा वारंवार उल्लेख करते. किती तरी मजेदार गोष्टी सांगते. त्यात काशी ढवळे ही नायिका असते ! तू लग्न करण्याचें नाकारीत आहेस म्हणून तुला या गोष्टीमध्ये नायकाचें स्थान न मिळतां नायिकेला छळणाऱ्या कलिपत्नीचें स्थान मिळतें ! चिंगी ही देखील काशी ढवळेबद्दल काही कांहीं बोलत असते. तिला आतल्या कांहीं गोष्टी सौ.कडून कळल्या आसाव्यात.

छोटू तर मुंबईच्या पुष्कळच गोष्टी सांगतो. पण त्याचा अर्थ सुसंगत-पणें लावणें हे आधुनिक गूढगुंजनात्मक काव्याचा अर्थ लावण्यासारखेच कठिण आहे. त्याने मेहनत घेऊन लिहिलेल्या पत्राचें इतकें कौतुक (तसेंच विडंबनहि !) होत आहे कीं, तें पत्र आमचे संबंध तोंडपाठ झालें आहे !

सारांश, आजकाल 'मुंबई' शिवाय विषय नाही. तुझ्याहि मनात तोच विषय घोळत असेल, म्हणून त्या विषयाकडे गंभीरपणें वळतो. काशी ढवळे हिच्याशी लग्न करण्याचा निश्चय करावा असें माझें तरी मत आहे. मनुष्याचा जन्म केवळ शारीरिक सुखाकरितां जसा नाही, तसाच तो केवळ बौद्धिक सुखाकरितांहि नाही, आणि वस्तुस्थिति अशी मौजेची आहे कीं, जो केवळ बौद्धिक सुखाच्याच पाठीमागे लागेल

त्याला तेंहि सुख लाभत नाहीं ! कारण शरीरधर्माकडे दुर्लक्ष केल्यास बुद्धीमध्ये कांहींना कांहीं तरी विकृति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाहीं. काव्याचा आस्वाद घेण्यास किंवा ऐतिहासिक अथवा तात्त्विक अथवा सामाजिक प्रश्नांचा निर्विकार दृष्टीने विचार करण्यास मनाची जी एक प्रकारची समता लागते ती अविवाहित स्थितीत राहणें अशक्य नसलें तरी अशक्यप्राय आहे. तुझ्या बाबतीत दुसरा असा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे की, तूं काशीला (अविचारी यौवनदर्शेत का होईना) वचन दिलेलें आहेस. आणखी असे की, तिचें तुझ्यावर फार प्रेम आहे आणि ती तुझ्याशीं एकनिष्ठेनें वागत आहे. शिवाय ती चागली सुंदर आहे, सुस्वभावी आहे; तुझ्या ध्येयाच्या आड येणारी नाहीं. आणि सगळ्यांत महत्त्वाचा मुद्दा असा की, तुझ्या मनांत खरें म्हटलें म्हणजे तिच्याशीं लग्न करावयाचे आहे, आणि माझ्या संमतीच्या पडत्या फळाची आज्ञा तुला पाहिजे आहे ! (ही आपली उगीच थट्टा केली, मला एवढेंच म्हणावयाचें आहे की, सर्व दृष्टींनीं विचार कर आणि आत्मवंचना करून घेऊं नकोस. ध्येय सोडल्याची व प्रतिज्ञापंमाची वगैरे खोटी लाज बाळगूं नको.)

येथील सर्व मंडळी खुशाल आहेत. चिंगीची आई व तिचे सर्व नातलग वारल्यामुळे तिला आता आम्ही घरातच ठेवून घेतली आहे हें सौभाग्यवतीकडून मुंबईस कळले असेलच. अस्पृश्याच्या हातचें पाणी पीत होतो म्हणून ग्रामस्थानीं आम्हाला वाळींत टाकून गावाबाहेरील महाग्वाड्याजवळ राहण्यास अगोदरच माग पाडलें होतें. आता तिला मुलीप्रमाणें घरी ठेवून घेतल्यास अधिक काय लक्षणार आहेत ! मुलगी फारच चलाख आहे; तिला शिक्षण देऊन चारपाच वर्षांनीं एखाद्या चांगल्या वराशीं लग्न लावून द्यावें असा बेत आहे. खर्चाविषयी मी पूर्वी करीत नाहीं. माझ्या दोन मुलाचें जसें चालेल तसें दिचेंहि ईश्वरकृपेनें चालेल ! मुंबईस मंडळी ज्या घरात उतरली होती तेथील मंडळींना प्रथम ती अस्पृश्य पर्गीतली आहे हें कळलेंच नाहीं ! कळल्यावर त्यांनीं तिला माझ्या मुलाप्रमाणेंच वागविलें ही गोष्ट ऐकून हिंदुस्थानच्या भवितव्याबद्दल आशा वाटते. चाळींतल्या शेजारच्या बायकामध्ये पुष्कळ

कुजबुज चालत होती, पण मुंबईस शेजाऱ्याच्या कुजबुजीला कोण विचारतो ? इंदुवहिनीला ती गवाळी आणि घाणेरडी वाटते, पण तिच्या कलात्मक दृष्टीला तूंहि गवाळ्या वाटतोसच आणि थोडाबहुत जो घाणेरडे-पणा आहे तो कालांतराने जाईल.

भाऊराव काळे याचे मन आपल्या पत्नीविषयी शुद्ध नाही. इंदूची चूक आहे, पण तिला ती पटवून देणार कोण ? कलाविलास हे तिचे ध्येय आहे. साकेतिक नीतीचा सासुरवास तिच्या कलालालसेला आतां सदन होत नाही. अमृत आणि विष ही जशी समुद्राच्या पोटीं आलेली भावंडे आहेत तशीच 'कला' आणि 'कलि' ही मनुष्याच्या ध्येयनिष्ठेचीं अपर्ये आहेत आणि कलेला स्वैरपणे वागू दिल्यास तिच्या अंगी कलीचे गुण येण्याचा संभव असतो हे इंदु विसरते. कला-विलास करता करता कलि-विलास न होवो म्हणजे शालं ! विन्दुमाधव म्हस्कर मुंबईस आले होते वगैरे गोष्टी सौ. कडून कळल्या. त्यावरून ही भीति वाटू लागली आहे. दुसरा कोण-ताच आधार नाही.

विनायक भोळे

[४३] आकाशांतून कुन्हाड कोसळली

पाचबावडी,
३-३-२७.

सौ. इंदु काळे हीस अनेक आशीर्वाद विशेष.

मला अत्यंत वाईट बातमी कळवावयाची आहे. ती ही की, विनायक-रावाची दोनहि मुले पटकीने वारली ! महारावाज्यातील विहिरीचे पाणी दूषित होऊन तेथे पटकीचा उपद्रव सुरू झाल्यावर विनायकराव गरीबाकडे आपण होऊन जात व औषधपाणी फुकट देत. त्याचेकडे जाऊन रात्रीच्या रात्री जागून काढीत. निम्मे अधिक रोगी बरेहि केले. पण स्वतःच्या मुलाना वाचवू शकले नाहीत !

गांवांतले काही लोक इतके दुष्ट आहेत की, विनायकरावासारख्याना ते महारमांगाप्रमाणे अस्पृश्य मानतात व चागले पाणी असलेल्या विहिरी-

वर पाणी मरुं देत नाहीत. विनायकराव महारावांच्यातील विहिरीचें पाणी उकळून घेत, पण पाण्याचे बाबतीत मनुष्य जपणार किती ? शेवटीं जें व्हावयाचें तें झालें. स्वच्छ पाणी घेऊं न देऊन बंधुभगिनींना जरीमरी देवीला बळी देणाऱ्या सज्जनाना धर्म राखण्याचें पुण्य लागेल ! सरलेनें आणि विनायकरावांनीं पोराना वाचविण्याकरिता जिवापाड मेहनत घेतली. आलोचन जाग्रणें केलीं, पण सर्व व्यर्थ ! विनायकरावांना घरात स्वतःचीं लाडकीं मुलें आजारी होतीं तरी गरीब अस्पृश्य रोग्याकडचीं बोलावणीं यावयाचीं, आणि तेहि मन घट्ट करून जाऊन लग्नगीनें परत यावयाचे. छोटू अगोदर वारला आणि दोन तासांनीं छोटी गेली. रात्रभर घरात काय शोकप्रकार झाला असेल याचें मी कसें वर्णन करूं ? बिचारीं दोघें जण मुळमुळूं रडत आणि एकमेकांचें समाधान करूं पाहत. चिंगी एका कोंपऱ्यात रडत बसली. मी काहींच बोलत नव्हतो. मला कसें समाधान करावें हेंच समजेना. सरलेनें “भाऊ, भाऊ, कायरे आम्ही पाप केलें होतं म्हणून देवानं आमच्यावर हा गहजब केला” असें म्हणून माझ्या मांडीवर डोकें ठेवले. मी अश्रु ढाळण्याशिवाय आणि तिच्या पाठीवरून हात फिरवण्याशिवाय काहींएक करूं शकलों नाहीं. “छोटू आणि छोटी गेली पण चिंगी आपली मुलगीच आहे; आणि शाळेंतलीं मुलं आपलींच नाहींत का ?” असें काहींतरी म्हणून विनायकराव सरलेचें समाधान करूं पाहत, आणि लगेच स्वतः रडूं लागत. गावातलीं मंडळी शोपडीबाहेर जमली व पुढील व्यवस्थेला लागली. घारोपंत नागे, कृष्ण-मट फुरशे वगैरे दुष्ट लोकहि लोकांत वाईट दिसूं नये म्हणून आले आणि शेताच्या बांधावर विड्या फुंकीत बसून, प्रेतें “ब्राह्मणांच्या स्मशानांत जाळूं द्यावयाचीं नाहींत असा कट करूं लागले. उजाडण्याच्या सुमारास मला एका वृद्ध संभावित गृहस्थानें बाहेर बोलाविलें आणि पुढील व्यवस्था करण्याची वेळ झाली वगैरे ते बोलूं लागले. “ब्राह्मणांच्या स्मशानात जाळूं लागलों तर विचका होण्याचा संभव आहे” अशा प्रकारची भाषा ते हळूहळू बोलूं लागले, तेव्हा त्याचा भावार्थ ओळखून “अस्पृश्यांच्या स्मशानांत त्यांना घेऊन जावयाचें” असें मी विनायकरावाच्या वतीनें सांगितलें. शोपडीतून मुलांना उचलण्यास दोघे संभावित लोक

आले. त्यांना रडूच कोसळलें आणि त्यांचे हातपाय कापूं लागले. पण कटु कर्तव्यकर्म पार पाडणें त्यांना भागच होतें आणि त्यांनी तें पार पाडलेंच. सरला आक्रांत करील आणि टाहो फोडील असें वाटलें होतें, पण विचारीनें तसें कांहीं केलें नाहीं.

प्रिय अपत्याच्या मृत्यूचा हा देखावा पाहून आपणाला अपत्यसुख नाहीं हेंच बरें असें वाटलें !

विनायकरावांनीं भातसारा शेतकऱ्यांनीं भरुं नये अशा अर्थाचें माषण केलें म्हणून त्यांना अटक करण्यात येणार आहे अशी खात्रीलायक बातमी कांहीं दिवसापूर्वी कळली आहे. विचाऱ्याच्या नशीबी काय काय दुःखें आहेत कोणाला ठाऊक ! लोकांमध्ये एवढी मानमान्यता असून त्यांच्या नशीबी पुनः तुरुंगवास येणार. समाधानाची एवढीच गोष्ट आहे कीं, पति-पत्नीमधील प्रेम अत्यंत सगच्चिक आणि अखंड आहे. असें प्रेम असणें हें तरी एक महत्त्वाग्यच आहे !

भाऊराव काळे

[४४] इंदुवहिनी पळाल्या

तार (भाषान्तर)			
जरूरीची		भाऊराव काळे यांस	
पुणें, ता. ७-३-२७.		विनायकराव भोळे यांचे येथें	
		पाचवावडी.	
ताबडतोब	निघा	इंदुवहिनी	नाहींशा
झाल्या	नारायणराव	पाठकांबरोबर	पळाल्या
म्हणतात			

[४.] “कालासारखें औषध नाही”

अंबेवाडी, जिल्हा सातारा,

६-३-२७.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यास नारायण पाठक, मुक्काम अंबेवाडी, जिल्हा सातारा, याचे नमस्कार. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. बाकी आपण स्वकीय कुशल काय लिहिणार? आपल्या अपत्यांच्या मृत्यूची हकीकत भाऊरावाच्या पत्रावरून पुण्यासच कळली. पण तेथें जाऊन मी आपल्यासारख्याचें समाधान काय करणार, म्हणून बेत रहित केला. बिन्दुमाधव म्हस्कराच्या बोलण्यांत पुष्कळ वेळा अंबेवाडी या गावातील देवळाच्या कोंपण्यांत पडलेल्या एका अत्यंत जुन्या शिलालेखाचा उल्लेख येत असे, त्याची नक्कल करून आणावी व तो खरोखरच जुना आहे की काय हें पाहावें म्हणून येथें आलों आहे. देवळांतच उतरलो आहे; शिलालेख धुऊन स्वच्छ केला आहे. त्यावर शाई फासून एक नक्कल काढणार आहे व एक फोटोग्राफहि घेणार आहे. शिलालेख शके ७०५ चा दिसतो. संस्कृत श्लोक आहेत. पण खालीं गद्य आहे, त्यात दोनतीन जुन्या मराठीचीं रूपें आढळतात. शक निश्चित झाल्यास व रूपें मराठी ठरल्यास ‘मराठी’ चा जन्मकाळ ठरविणें सुलभ होईल.

आपलें दुःख हलकें व्हावें म्हणून हें सर्व लिहीत आहे, पण दुःख कालावधीनेच हलकें व्हावयाचें आहे. इराणातील एका शहाची विन्वी वसरली तेव्हा त्यानें एकेका प्रसिद्ध हकिमाला बोलावून आणून “माझ्या मनाच्या दुःखाला काहीं दवा आहे का?” असें विचारलें. कोणाला काहीं दवा मांगता येईना, म्हणून त्यानें प्रत्येकाचा धिक्कार करून धक्के देऊन घालवून दिले. अखेर एका चाणाक्ष हकिमानें “परवरदिगार खुदान्या कुदस्तीत अलवत् दवा आहे” असें म्हटलें. “ही दवा कोठें मिळते?” असें शहानें विचारल्यावर “अक्कलशून्य मनुष्याला ही दवा कशी आहे, कोठें मिळते, वगैरे समजत नाही. अक्कलमंद मनुष्याला मात्र कळते. ही अजब दवा अत्यंत स्वस्त आहे; जिकडे तिकडे ती मिळते. हवेप्रमाणें आपण ती रोज घेतच असतो—हिचें नांव ‘वख्त’.

“वख्त बडी अकसीर दवा है,” असें हकिमानें सांगितलें. त्याला

लगेच हजार मोहरा मिळाल्या. (“वख्ताशिवाय दुसरें कांहीं औषध आहे का ? ” म्हणून शहानें विचारल्यावर “होय अलबत्त आहे. ही दवा फार गोड आहे, सुरेख आहे, शानदार आहे. या दव्याचें नांव “दुसरी शादी,” असें सांगितल्यावर शहानें रुष्ट होऊन त्याला फटकें मारून घालवून दिलें पण एक महिन्याच्या आत ही ‘शानदार दवा’ जनानखान्यात आणली, असा या गोष्टीचा उत्तरार्ध आहे. तो अप्रस्तुत म्हणून सोडून देऊं.)

तुझें समाधान करावें म्हणून गंभीरपणें लिहूं लागलों, पण अखेर स्वभावानुसार अप्रासंगिकपणा केलाच; तथापि उद्देश ध्यानात घेऊन क्षमा करावी.

सरलावहिर्नीना म्हणवें, “छोटू आणि छोटो हीं बालरत्नें ईश्वरें दिलीं तीं ईश्वरें नेलीं.” शुक्राची चादणी उगवावी आणि घटकेंतच अस्तास जावी तशांतलाच आपल्या मुलाचा प्रकार झाला. भवितव्यता बलीयसी. त्याच्या आठवणी मला वारंवार होतात. आणि डोळ्यात अश्रू येतात. अशीं मुलें थोड्यानाच लाभतात. तुम्हाला लोकांनीं वाळीत टाकलें, महारवाड्यांत राहण्यास लावलें, हरतऱ्हेच्या कंड्या पिकविल्या, पण या बालरत्नाचें संगोपन आणि त्यांचें कौतुक करण्यांत तुम्हांला जो दिव्य आनंद होत असे त्यापुढें लोकांच्या छळाचें तुम्हाला कांहींच वाटलें नाहीं. आता मुले गेलीं तरी चिंगी आहेच. तिचें मुलीप्रमाणें संगोपन करीत आहां, तें तसेंच करीत राहावें. त्यात अत्यंत सात्त्विक आनंद आहे. शोक करीत बसूं नये. तुम्ही शोक करीत बसल्यास विनायकरावाना जें दुःख होत आहे त्यांत अधिक भर पडेल, मुलांची हीस तुमच्यापेक्षा त्यांना अधिक होती, त्याचें कौतुक तुमच्यापेक्षा ते अधिक करीत. त्यांनीं अंगीकारलेल्या सार्वजनिक कार्यांच्या प्रतांत या दुर्धर प्रसंगानें कमतरता येईल आणि त्यांचें मन कमकुवत होईल असें कांहींएक करूं नये. त्याचें मन तुमच्यापेक्षाहि कोमल आहे असे मी मित्र-प्रेमानें केवळ म्हणतो असें नाहीं. पतीनें वास्तविक पत्नीचें समाधान करावयाचें असतें, पण तुमच्या येथें निराळा प्रकार आहे. ते बायका-प्रमाणें रडणार नाहींत, पण मनांत झुरत राहतिल. बाहेरून ते तत्त्वज्ञा-

सारखे वागतील आणि विनोदहि करतील, पण हृदय आंतल्या आंत जळत असेल. बाकी मी कोणाला उपदेश करीत आहे ? तुम्ही दोघेहि समजस आहांत. तुम्हांला माझ्यासारख्या कटिगाने उपदेश करणे हे गैरच, पण राहिले नाही म्हणून कांही तरी प्रासंगिक अप्रासंगिक लिहिले आहे. तसे पाहिले तर वचनभंग करून काशी ढवळे हिच्या आयुष्याचा नाश उघड्या डोळ्यांनी करणारा व तिचे दुःख कठोरपणे पाहत राहणाऱ्या मला पाण्याला कोमलतेचा उपदेश करण्याचा अधिकार काय ? कोळशाने हिरकणीला उपदेश करण्यासारखेच हे आहे. कळावे.

नारायण पाठक

[४६]

विचारप्रकाश, ७-३-२७.

सौ. इंदुबाई काळे यांना पळवून नेले.

इतिहाससंशोधक नारायणराव पाठक याजवर आरोप.

(एका बातमीदाराकडून)

अंबेवाडी, सातारा जिल्हा, ९-३-२७.

पुण्याचे प्रसिद्ध कॉर्टकटर भाऊराव काळे यांच्या पत्नी सौ. इंदुबाई काळे या पुण्याहून इतिहाससंशोधक नारायणराव पाठक याचेबरोबर पळून आल्या व अंबेवाडी या गावी देवळात या उभयतांस पकडण्यांत आले असे समजते. सौ. इंदुबाई काळे यांचा जबाब घेऊन त्यांना सोडण्यात आले आहे. वहिमी नारायणराव पाठक यांना एक दिवस अटक करून जामिनावर सोडण्यांत आले आहे. सौ. इंदुबाईंनी आपणांस प्रसिद्ध गायनवादनपटु बिंदुमाधव म्हस्कर यांनी फसवून आणून देवळांत सोडले असा जबाब दिला व सदर म्हस्कर हल्ली फरारी आहेत म्हणून रा. पाठक यांना जामिनावर सोडण्यांत आले म्हणतात.

पळवून कोणी जरी नेलें असलें तरी सौ. इन्दुबाई काळे यांचा नैतिक गुन्हा कमी होत नाही. भाऊराव काळे त्यांना पुन्हां घरांत घेतील किंवा नाही याबद्दल शंका आहे, अशा प्रकारची भाषा गावात चालू आहे. खटला सुरू झाल्यावर त्यांची हकीकत कळविण्यांत येईल.

— —

[४७] सात वर्षांची सजा

पुणें, १५-३-२७.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

तुम्हाला ७ वर्षांची सजा झाली व रत्नागिरीस पाठविलें आहे हें कळलें. सजा व्हायची हें निश्चित होतेंच, पण फारच झाली असें वाटतें.

सरला पाचवावडीसच राहणार आहे व आपली शाळा आणि इतर समाजकार्ये चालू ठेवणार आहे. मला ती पुण्यास यावी असें कितीही भगिनीप्रेमांमुळे वाटत असलें तरी ती करीत आहे तेंच बरोबर आहे हें विवेकबुद्धीला पटतें. इकडची काळजी अगदीं करूं नये. तिला द्रव्याची कधीहि ददात पडणार नाही. तिला सोबत व्हावी व स्वयंपाकाची दगदग चुकावी म्हणून येथून एक पोक्त बाई पाठविणार आहे.

माझ्या इंदूला घरात कोणत्याहि प्रकारें मी दुःख देत नाही. ती शुद्ध असावी असेंच माझें मत आहे. तथापि फरारी बिन्दुमाधव म्हस्कर सापडून सर्व प्रकारची साग्रंत हकीकत कळल्याशिवाय माझें मन पूर्ण समाधान पावूं शकणार नाही. तिला मी बाहेरून अगदीं कांहीं एक शालेंच नाही असें वागवतों, पण बंधु—भगिनीप्रमाणें वागतां ! लोकाना माल कांहीं एक फरक दिसूं देत नाही.

नारायणराव पाठकांबद्दल माझें मनांत केव्हांहि किन्तु नव्हता आणि आतांहि नाही. अलीकडे त्यांनीं तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विशेष चालविलेला दिसतो. केवळ विवेकबुद्धीचे द्वारे (Reason चे द्वारे) पूर्ण ज्ञान व्हावयाचें नाही, त्याप्रमाणेंच केवळ तार्किक ज्ञानानें समाधान व्हावयाचें

नाहीं, मनुष्याचा जन्म केवळ ज्ञानार्जनाकरितां नसून सर्वोद्गीण आत्म-
विकासाकरितां आहे, वगैरे वगैरे ते कांहीं बोलत असतात ते मला पटतें;
तुम्हांला पटेल किंवा नाहीं कोणास ठाऊक !

जेलमध्ये तेथील शिक्षा झाल्यास मुलाखती होऊं शकत नाहींत; पत्र-
व्यवहारहि बंद होतो; म्हणून आपलें ध्येयशीलत्व एवढ्या अवधीपुरतें
तरी बाजूस ठेवून तेथें सत्याग्रह करण्याच्या कंदांत पडूं नये, तथापि तेथें
काय होणार याबद्दल मला भीतिच वाटते.

तीन महिन्यांनीं भेटण्यास येईनच. सरलेला आणि चिंगीलाहि आणीन.

भाऊराव काळे

[४८] सहा वर्षांनंतर

पाचबावडी,

ता. १५-९-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

कालच रत्नागिरी जेलमधून सुटका झाली. माझ्याकडून तेथील कामें
पुरतीं होत नसल्यामुळे जेलच्या शिक्षा नेहमीं होत होत्या आणि जेलमध्ये
आपल्या मुलाखती होत नव्हत्या किंवा पत्रव्यवहारहि होऊं शकत नव्हता.
इतर ठिकाणच्या राजकीय कैद्यांना पुष्कळ सवलती मिळत, किंबहुना
त्यांना जेलखान्याचीं काहींच दुःखें अनुभवार्थीं लागत नसत, व वर्तमान-
पत्रें मिळत, खेळ होत, पुराणें-व्याख्यानें-चर्चा होत, इत्यादि गोष्टी जेल-
मध्येहि ऐकत होतों. पण माझ्या नशिबी “ सी ” वर्ग आणि हातकड्या,
दंडाबेड्या, मिठाची कांजी, वगैरे गोष्टी लिहिलेल्या होत्या त्याला
कोणाचा इलाज नाहीं !

येथें आल्यावर सरलेनें आमची रात्रीची शाळा सहा वर्षें चांगली
चालविली आणि एकंदरीत लोकांच्या आदरास ती पात्र झाली हें ऐकून
संतोष झाला. आपण तिला पैशाची मदत केलीत याबद्दल ऋणी आहे.

या सहा वर्षांच्या जेलखान्यामुळे प्रकृति खालावली आहे. काळजी करण्यासारखी स्थिति नाही, पण आपण सर्व मंडळी इकडे यावी अशी इच्छा मात्र आहे. कंत्राटाच्या कामामुळे तुम्हांला वेळ नसल्यास इंदु-ताईंना तरी पाठवावे. आणि नारायणरावांनीहि काही दिवस इतिहास-जिज्ञासेला विश्रांति देऊन इकडे येऊन राहावे. काम काही नाही, पण आपल्या खऱ्या इष्टमित्रांच्या संगतीत (जेलखान्यातून सुटल्यानंतर विशेषकरून) राहावेसे वाटते. म्हणून सर्वांना बोलावीत आहे. इतके दिवस स्वाभिमानाने पैसे मागत नव्हतो आणि आपण पाठविलेत तरी ते (ध्यायचे नाहीत म्हणून नव्हे तर मूळ स्वभाव म्हणून) गरीब मुला-मुलींना, रात्रीच्या शाळेच्या मास्तरला आणि इतर गोरगरिबांना वांटून टाकीत असे; पण आजारातून बरा होईपर्यंत आपणाजवळ पैसे मागतो. चार महिन्यात खडखडीत बरा होईन असे वाटते. आपण प्रेमाने देतां म्हणून मागतो. माझा हक्क असा काय आहे? बाकी हक्क आहेच म्हणा, कारण आपली बहीण देऊन बसलेले आहात हा एक गुन्हा आपण केला आहे आणि दुसरा अक्षम्य गुन्हा असा आहे की, आपण माझ्यावर सहे-तुक आणि निःस्सीम प्रेम करता ! प्रेम करणे हे चांगले नाही. प्रेम करणे म्हणजे स्वतःस बुडविणे.

सहा वर्षांत देशामध्ये, समाजामध्ये आणि कुटुंबांत पुष्कळच क्रांति झाली आहे. सत्याग्रह सुरू झाला, जोरात आला, पार पडला, मृतप्राय झाला. अस्पृश्योद्धाराचा आणि अस्पृश्याच्या मन्दिरप्रवेशाचा प्रश्न घसास लागत आहे. 'वर्तुलपरिषदा'ची चक्रे तीनदां फिरली. कुटुंबाकडे पाहिले तर पुष्कळच फरक झाला आहे. असो.

इंदुवाहिनीबद्दल तुमचे मन किंचित् साशंक असले तरी तुमच्या सुकून लागलेल्या प्रेमवह्नींना पुनः पालवी फुटू लागली आहे हे ऐकून किती समाधान झाले म्हणून सांगू ? नारायणराव पाठकांचे पत्र आले आहे. काशी ढवळे हिच्याशी लग्न करण्याची स्वारीची तयारी झाली आहे असे दिसते ! केवढी क्रांति ही ! काशी ढवळे आजारी आहे असे ऐकतो. उभयतांची प्रेमपूर्वक चेष्टा करण्याचे काम काही दिवस लांबणीवर पड-णार ! काशी ढवळे हिला “राणीच्या बागेत आणि प्रिन्स ऑफ वेल्स

म्युझिअममध्ये काय काय पाहिलंत आणि काय काय ऐकलंत ” असं मी विचारणार आहे ! पण हे पुढचे विचार. सहा वर्षांच्या तुरंगवासांमुळे माझे शरीर म्हातान्याच्यासारखे झाले असले तरी मन म्हातारे झाले नाही हे वरील सहजगत्या लिहून गेलेल्या वाक्यावरून कळेल.

आमच्या सौभाग्यवतीने सामाजिक काम चालविले याबद्दल उपकार वाटतात, पण चिंगीचे लग्न माझ्या पश्चात् उरकून घेतले म्हणून किंचित् वाईट वाटते. गणपतराव हरले नांवाचे अस्पृश्योद्धारक संस्थेचे जे चिटणीस आहेत त्यांनी चिंगीला मुंबईस ती गेली असता पाहिले होते. त्यांनी तिचे लग्न उरकून घ्यावयाचे असल्यास अस्पृश्य समजांतील काळोबा बोरवणकर नांवाचे एक मॅट्रिक झालेले गृहस्थ आहेत, शिकलेले आहेत, चांगले आहेत, जी. आय. पी. मध्ये नोकरी आहे, वगैरे लिहिले आणि सौ. ला घरी चालत आलेले हे स्थळ दवडून नये असे वाटून, तिने माझ्या पश्चात् हे कार्य उरकून घेतले, हे एका अर्थी बरेच झाले. मुलीचे त्यांत दितच झाले. मुलगा गरीब आहे; पण अस्पृश्यामध्ये इतका सालस आणि हुशार मुलगा मिळावयाचा नाही असे सौभाग्यवती म्हणते. चिंगीला आणि तिच्या यजमानाना मला भेटण्याची इच्छा आहे, पण उगाच खर्च होतो म्हणून येऊ नये असे लिहिले आहे. आपण सर्वांनी अगत्य यावे,—आपणाला पैशाची ददात नाही. अगत्य यावेच.

नारायणराव पाठक याचे भले मोठे पत्र आले आहे. त्यांत त्यांनी या सहा वर्षांत त्यांच्या मनामध्ये झालेली क्रांति वर्णन केलेली आहे. स्वारीचे मन काशी ढवळे हिच्याशी लग्न करण्यास अनुकूल झाले आहे. हे त्यांच्या पत्रांतील पुढील उताऱ्यावरून कळून येईल. आपला ज्ञानमार्ग चुकीचा होता हे सांगण्याकरितां जगातच ज्ञानमार्गाविपर्यायाचा विश्वास कमी होत चालला आहे असे ते भासवीत आहेत ! पण शेवटी काशी ढवळे डोकावतेच !

“ पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांचा जोरकस आत्मप्रत्यय जाऊन ‘अणोरणीयान्’ असा जो इलेक्ट्रॉन त्यांच्या स्वरूपासंबंधाने आश्चर्यमुग्ध होऊन त्याच्या-पुढे त्यांना हात जोडून उभे राहावे लागत आहे. रसायनशास्त्रज्ञांना मूलद्रव्यांच्या मिश्रणापासून जीवोत्पत्ति करतां येईल असे वाटत होते, पण

आतां ही आशा व्यर्थ ठरूं पाहत आहे. जीवशास्त्रज्ञांना डार्विनचा विकासवाद म्हणजे एक जीवनाचें गूढ उकलणारी गुरुकिल्लीच वाटत होती, पण या विकासवादाच्या गुरुकिल्लीनें ज्ञानाचीं कांहीं कपाटे उलगडलीं आहेत तरी, कांहीं अंतिम प्रश्नांचीं उत्तरे ज्या पेटांत ठेविलेली आहेत त्या पेट्याला ही किल्ली लागू पडत नाहीं असें दिसूं लागलें आहे. आणि अलीकडे तर बौद्धिक व्यापारापेक्षां जाणीव नसलेल्या मनोवस्थांचेंच प्रस्थ माजत चाललेलें आहे. राजकारणांत केमल पाशा, मुसोलिनी, हिटलर, लेनिन, गांधी वगैरेंचे नवे नवे प्रयोग होत आहेत व ते कमी-अधिक यशस्वी होत आहेत आणि इतिहासशास्त्र व समाजशास्त्र यातील परंपरागत सिद्धान्त हरताळ फाशीत आहेत. आणि अखेर मला तर असें वाटूं लागलें आहे कीं, ज्ञान हें मानवी मनाच्या पूर्णपणें हस्तगत कधीं व्हावयाचें नसून “नेति नेति” हेंच म्हणत बसावें लागणार !

अशा स्थितींत कोठल्याहि क्षेत्रात ज्ञानाच्या पाठीमागें लागून जीवाचें बलिदान करण्यांत फायदा काय ? मनुष्यजन्म हा ज्ञानप्राप्तीकरिता नसून देहधर्म संभाळून शक्य तेवढें ज्ञान मिळवावें, शक्य तेवढा कलाविलासाचा आनंद उपभोगावा, शक्य तेवढें इतराच्या उपयोगी पडून त्यांना आनंद देण्याचा प्रयत्न करावा, एवढ्याकरितां मनुष्यजन्म आहे. केवळ देहसुखानें समाधान व्हावयाचें नाहीं. कारण आपण पशु नाहीं. केवळ ज्ञानमार्गानें समाधान व्हावयाचें नाहीं, कारण आपणांला जिज्ञासेशिवाय इतर आकांक्षाहि आहेत. केवळ कलेच्या पाठीमागें लागून उपयोग नाहीं. कारण एकटी कला ज्ञानाची व नीतीची भूक शमवूं शकत नाहीं. केवळ कर्ममार्ग उपयोगाचा नाहीं; कारण ज्ञानाशिवाय मनुष्य आघळा आहे व कलेशिवाय आयुष्य नीरस आहे. तात्पर्य, (उच्च वातावरणांतून हास्यास्पद रीतीनें खालीं येऊन म्हणतो कीं) मनुष्यानें लग्न केलें पाहिजे, निदान मी लग्न केलें पाहिजे. कोणाशीं हें तुला ठाऊक आहे ! या बाबतींत पूर्वीचा तोरा सोडून देऊन काशी ढवळे हिला ‘अग अग काशी, मला का नेशी’ असें म्हणण्याची पाळी आलेली आहे; पण या प्रसंगातून तुझ्यासारखे मध्मस्थ मला सोडवितील अशी आशा आहे. ”

नारायणराव पाठक व काशी ढवळे या तुल्यगुण वधूवरांना एकत्र आणण्याचें काम आपल्याकडे आहे, तें आपण लवकरच हातीं घेऊं. तिच्या वडिलाना पत्र लिहावें म्हणतों.

विनायकराव भोळे

[४९] विनायकराव अत्यवस्थ

तार (भापातर)			
जळरीची		भाऊराव काळे कॉर्ट्रॅक्टर	
पांचबावडी, ५-१०-१९३३.		सदाशिव पेठ, पुणे	
विनायकराव	अत्यवस्थ	आजारी	सर्वांनीं
ताबडतोब	यावें		

[५०] ततः किम् ?

पांचबावडी,

८-१२-३३.

मित्रवर्य रा. रा. भाऊराव काळे यास नारायणराव पाठक याचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपण इकडे येऊं शकलां नाहींत म्हणून वाईट वाटतें. सवडींत सवड काढून विनायकरावाना भेटून जावेंच. त्याची प्रकृति कशी आहे हें दरगेज सविस्तर कळवावें म्हणून लिहिलेंत त्याप्रमाणें लिहीत आहे. ते आपली वारंवार आठवण काढीत असतात. इंदुताई येथें आल्या-मुळें त्यांना बरें वाटलें. त्या येथें आल्यापासून त्यांनीं घरांतील

कामें संभाळण्याचा जणू कांहीं मक्ताच घेतलेला दिसतो. सरलेचें आणि त्यांचें चागलें सूत जमलेले आहे आणि घराकडे फारसे पाहावें लागत नसल्यामुळे पतीची सेवा करण्यास त्या बऱ्याच मोकळ्या झाल्या आहेत. इन्दुताईनी मोठ्या कुशलतेनें पूर्वीचीं सगळीं बिलें देऊन टाकिली आहेत आणि घरांत धान्य, भाजीपाला, दूध वगैरेंची त्या ददात पडूं देत नाहीत — आणि हें सर्व सरलावहिनीचे मन न दुखविता आणि आपली श्रीमंती न दाखवितां त्या करीत आहेत, ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे.

विनायकराव आता खरोखरच सुधारत आहेत. सकाळीं उठल्यावर चागलें वोलू शकतात. आज सकाळीं आम्ही सगळे जण त्यांच्या खोलींतच चहा घेत होतो. तेव्हा ते पूर्वीच्या तरतरीनें बोलत होते. आर्घा एक तास बोलणें झाल्यावर ते थकले आणि मग त्यांना थोडीशी गुंगी आली ही गोष्ट वेगळी. सरलेनें चहा, बिस्किटे वगैरे सामान आणल्यावर ते मला म्हणाले, “ नारायणराव, लग्न केलं असतं तर अशी सेवा करणारी बायको तुम्हांला मिळाली असती आणि तुमची प्रकृति बिघडली नसती.”

“ पण एखादी कृत्या मिळाली असती तर मी याच्या आर्घाच भेलों असतो. ” मी हंसत म्हटलें.

ते म्हणाले, “ नाही, असें म्हणूं नका. आमच्या पाठरपेशा समाजांत नवरे वार्ड असतील कदाचित्, बायका फार थोड्या वार्ड. “ कुपुत्रो जायेत कचिदपि कुमाता न भवति ^१ ” असें म्हणतात, आणि तें खरें आहे. मी या वचनाच्या जोडीला माझें अनुभवांवर आधारलेलें असें वचन घालीन की, “ कुभर्ता जायेत कचिदपि कुजाया न भवति ^२ ” असें म्हणून त्यांनीं सरलेकडे स्नेह व आदर यांनीं युक्त अशा दृष्टीनें पाहिलें. तेव्हा ती म्हणाली, “ मला खुष करण्याकरिता कांहींतरी

१ वार्ड मुलगा उत्पन्न होईल, पण वार्ड माता दृष्टीस पडावयाची नाही.

२ वार्ड पति दिसेल, पण वार्ड पत्नी सांपडावयाची नाही.

म्हणायचं झालं.” असें ती म्हणाली खरी, पण डोळ्यांत अश्रुबिंदु येऊं लागल्यामुळे बिस्किटे आणण्याचें निमित्त करून ती आंत गेली आणि एकदोन मिनिटांनीं जणुं काहीं धुरानें डोळ्यातून पाणी येत आहे असें दाखवून पदरानें डोळे पुशति पतीला आणखी बिस्किटे व चहा देऊं लागली.

बिस्किटे खातां खातां विनायकराव म्हणाले कीं, “या माझ्या दुखण्याला तुम्ही फार भिता असं दिसतंय. पण माझी मनोदेवता मला सांगते कीं, मी काहीं या दुखण्यात मरत नाहीं. मला अजून पुष्कळ कार्यं करायचं आहे.”

“टिळकाना आणि आमच्या इतिहासकार राजवाड्यांना देखील असंच वाटत होतं,” मी भान न राहिल्यामुळे आणि मित्राशी वाद करण्याची प्रवृत्ति प्रबळ होऊन बोललों.

“कबूल आहे, त्याच्याप्रमाणें माझाहि भ्रम असेल. पण आपण आणखी कांहीं वर्षें जगणार आणि कांहीं राजकीय कार्यं करणार असं वाटत आहे खरं.” मी यावर कांहींच बोललों नाहीं. पण तेच विलक्षण रीतीनें हंसून म्हणाले, “बाकी आमचं कार्यं म्हणजे काय, तर गांव सोडून न जाण्याचा हुकूम मोडून पुनः तुरुंगात जायचं ! आजारी आहे म्हणून बर आहे, नाहीतर आम्ही आतां पुनः तुरुंगातच असावयाचे !”

“तुरुंगात पुनः जाण्यांत काय अर्थ आहे ? कॉप्रेसचा पराभव झालेला आहे आणि हा पराभव कबूल करून पुढच्या युद्धाची पुनः तयारी करण्यांत खरा शहाणपणा नाही का ?” मीं असं म्हटल्यावर ते म्हणाले, “बरोबर आहे, तुमच्या दृष्टीनें हें बरोबर आहे. पण आमची दृष्टि निराळी आहे.”

“निराळी आहे हें कोणीहि सांगेल”, इन्दुताई कधीं न बोलणाऱ्या त्या मध्येच म्हणाल्या. “पण बरोबर आहे का, हा प्रश्न आहे.”

“आता वाद करण्यात कायदा काय आहे ?” सरला म्हणाली.

तिला भीति वाटली की, वाद वादून पतीला उगाच थकवा मात्र याव-याचा. “ त्यांची मतं बदलणं केव्हाहि शक्य नाही ! ”

“ मी वाद करीत नाही, भिऊं नकोस. ” विनायकराव म्हणाले. “ पण एवढेच सांगतो की, माझी मतं आता बदलायची नाहीत. आणि कोणाचीं मतं वादाने बदलत आहेत ? नारायणराव, तूं इतिहाससंशोधन करून काय मिळवलंस ? एक तरी निर्विवाद सिद्धांत ठराविला आहेस का ? आणि जुन्या इतिहासातली एखादी तिथि, नाही तर एखादे नाव, नाही तर दुसरं असंच काही निश्चित ठरवून जगाचा असा काय फायदा होणार आहे ? आणि इंदुताईने कलेच्या पाठीमागे लागून काय मिळवलं आहे ? आणि हिच्या (सरलेच्या) भाऊने कंत्राटांत पैसे मिळवून तरी काय मिळवलं आहे ? ‘ततः किम्’ हा प्रश्न केव्हाहि विचारता येईल ! ”

“ मी आता वाद करूं इच्छित नाही, ” मी म्हटलें व कपडशा वगेरे आवरूं लागलों, तेव्हां विनायकराव स्मित करून म्हणाले, “ तुम्ही सगळे या दुखण्याला कार भिता असं दिसतं आहे. मी आता चागला बरा होत आहे आणि मी वादहि आता करीत नाही. खरी गोष्ट अशी आहे की, जो तो कुठल्या तरी ध्येयाच्या मार्गे लागलेला असतो आणि त्यात मरण आलें तरी त्याला तेंच बरें वाटतें. ” ने आणखी पुढे काही बोलणार इत-क्यांत गावांतली काही भिक्षुकमंडळी त्यांना भेटावयास आली. त्यांना आंत बोलावल्यावर त्यांच्यापैकी पुढारी असलेला कृष्णभट फुरशे विनायकरावांना म्हणाला, “ विनायकराव, आम्ही सगळे आपणाला अशी विनंति करण्याला आलों आहोंत की, आपण एवढे चांगले असून फुकट चालले आहात. अस्पृश्यांशी व्यवहार करण्याचें आजपासून सोडून द्या आणि प्रायश्चित्त घ्या म्हणजे आम्ही सगळेजण तुम्हाला हरतन्हेचो मदत करूं आणि प्रत्यक्ष मृत्यूच्या दाटेंतून आपणाला सोडवूं. ”

विनायकरावांनी काही एक उत्तर दिलें नाही. “ बरं आहे, मी विचार करतो. ” एवढेच म्हणून त्यांनी तोंड दुसरीकडे फिरवलें, आणि अंधरुणा वर पडून स्वस्थ निजून राहिले. आम्ही कपडशा आवरूं लागलों, आणि कृष्णभट वगेरे मंडळींनीं हळूहळू पाय काढला !

विनायकरावाना दुपारी चांगली झोंप लागली होती. प्रकृति खरोखरच पुषारत आहे. आजच्याप्रमाणे उद्यांही रात्री पत्र लिहीन. मी येथे विनायकराव चांगला बरा होईपर्यंत राहावे म्हणतो. कळावे.

/

आपला

नारायणराव पाठक

[५१] भलत्या वेळीं भलतं बोलण्याची लकब

पाचत्रावडी,

ता. १०-१२-३३.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

आज सकाळीं विनायकराव उशीरानेच उठले. काल रात्री चांगली झोंप लागली होती. कालच्याप्रमाणेच चहापाणी एकत्र झालं. विनायकरावांनीं दुधाचा घावन करण्यास सांगितला व तो मोठ्या चवीनें खाल्ला. मीहि एका घावनावर आणि कांहीं विस्कटांवर ताव मारला. मित्र आजारी असला तरी देहधर्म थोडेच राहतात ! जग हें असं आहे !

चहा पीत असतांच गावांतील केळकरपक्षीय कौन्सिल-प्रवेशवादी मंडळी भेटण्यास म्हणून आली. त्यांना देखील सरलेनें चहा आणून दिला. कांहींनीं घेतला पण कांहींनीं बाटलेल्या मनुष्याकडचा चहा घेतला असता गावात बोभाटा फार होईल या भीतीनें गांगरून जाऊन कांहींतरी निमित्त सांगितलें आणि चहा घेण्याचें टाळलें.

थोड्या वेळानें त्याच्यापैकी एकजणानें विशांतून एक छापील पत्रक काढलें आणि त्यावर सही करण्याबद्दल विनायकरावांस विनंति केली.

“ सत्याग्रह सभ्यां बंद ठेवावा आणि कौन्सिलें काबीज करावोंत ” अशा आशयाचें तें पत्रक होतें, हें विनायकरावांनीं त्यावरून एकदोन मिनिटें नजर टाकल्याबरोबर त्यांना कळून आलें. पत्रक पुरें न वाचतांच ते म्हणाले, “ माझी सही या पत्रकावर नाही मिळावयाची. केळकर आणि तुम्ही मंडळी करीत आहात तें सगळें ठीक असेल, पण माझ्यासारख्या कट्टर मंडळींना हें पटत नाही, त्याला काय करायचें ? ”

“ कां पटत नाही याचीं कांहीं कारणें तर सांगा. ” त्यापैकीं एक जणानें विचारलें, तेव्हा विनायकराव म्हणाले कीं, “ कारणें काय सांगणार ? हा प्रश्न माझ्यासारख्यांच्या बाबतींत आतां वादविवादाचा राहिला नाही. ध्येयवादिता आतां माझ्या रक्तात, हाडामासात, हृदयाच्या अगदीं आतल्या गाभ्यात जाऊन माझ्या जीविताशीं इतकीं एकरूप झालीं आहे कीं, तीं आतां जीवितनाशाशिवाय नष्ट व्हावयाचीं नाहीं. ”

यावर मंडळींपैकीं एक जण म्हणाला, “ पण राजकारणात असं बोलून कसं चालेल ? चर्चा करून एकमेकांचीं मनं वळवायला नकोत का ? ”

“ बरोबर आहे तुमचें म्हणणं, ” विनायकरावांनीं उत्तर दिलें. “ आणि खर बोलायचें म्हणजे मला केळकरांचा पक्षच विचाराच्या दृष्टीनें बरोबर वाटतो. पण हृदयात काय झालं आहे कुणाला ठाऊक, तो पक्ष स्वीकारावासा वाटत नाही. कदाचित् हा खोख्या अभिमानाचा परिणाम असेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे खरी. ”

“ भावनांना तुम्ही फार महत्त्व देत आहांत; राजकारणांत चुका ह्या व्हावयाच्याच. चुका झाल्यावर त्या दुरुस्त करण्यात कांहीं कमीपणा नाही. ” “ कबूल, सगळें कबूल. पण प्रकृतिधर्म म्हणून काहीं आहेच ना ! काँग्रेसच्या विरुद्ध प्रामाणिकपणें तुम्ही बंड करीत आहांत हें मला मान्य आहे; विचार केला म्हणजे तुमचें म्हणणें मला बरेंच समजसंपणाचें दिसतें हें कबूल; गांधींच्या आशेनुसार पुनः पुनः तुरुंगांत जाण्यामध्यें

जसें धैर्य आहे, तसें काँग्रेसविरुद्ध प्रामाणिकपणें बंड करण्यांतही धैर्य आहे हेहि मला मान्य आहे. पण माझ्या बाबतींत आता हा विचाराचा आणि वादाचा प्रश्न राहिलेला नाही. माझी बुद्धि तुमच्या बाजूला आहे, पण भावना गांधीकडे मला ओढते त्याला मी काय करूं? आपल्या वेड्या-बागड्या मुलावर सगळ्यात अधिक प्रेम करणं वेडेपणाचं आहे हें मातेला कळत नसतं असं नाही, पण तिचा इलाज नसतो. एखाद्या तरुणाला आपण विचारलं कीं, 'तुझी प्रिया तुला अगदीं अप्सरेसारखी वाटते आणि तिच्याशीं बोलणं चालणं तुला दिव्य आनंद देतं, हें योग्य आहे का?' तर तो म्हणेल कीं, 'हें सगळं मी जाणतो, पण माझा इलाज नाही.' "

यावर "पण राजकारण हा मातेच्या किंवा तरुणाच्या प्रेमसारखा का विषय आहे?" केळकरपक्षीय एक तरुण किंचित् रागानें म्हणाला. तेव्हा विनायकराव म्हणाले, "तुमचा प्रश्न अगदीं बरोबर आहे. पण मातेशीं किंवा त्या तरुणाशीं वाद घालण्यात कांहीं अर्थ आहे कां? शाळेंत शिकणाऱ्या मुलाला तुम्ही कितीहि सांगितलंत कीं, विटीदांडू किंवा क्रिकेट खेळण्यात कांहीं अर्थ नाही, तर तो ऐकणार आहे? १६-१७ वर्षांच्या मुलीला तुम्ही सांगितलंत कीं, 'पुरुषाशीं बोलताना लाजण्यात किंवा सकोच धरण्यात कांहीं अर्थ नाही' तर ती तुमचं म्हणणें कबूल करील, पण तिच्या वर्तनांत कांहीं फरक होईल का? गाणं-बजावणं ज्याला आवडतं त्याला विचारलं कीं गाण्या-बजावण्यापासून काय फायदा होतो, त्यात वेळ गमावणं चुकीचं नाही का, तर तो तुमचा युक्तिवाद मान्य करील काय? नाही. वेळ आली म्हणजे रात्रीचा देखील रस्यावर उभा राहून तो गाणं ऐकत बसेल! आमच्या ह्या नारायणराव पाठकांना सांगा पाहूं कीं, इतिहाससंशोधनाकरितां अविवाहित राहून हाडाची काढं करण्यांत कांहीं हंशील नाही- तो तुमचं ऐकणार आहे? मृत्युशय्येवर पडलेल्या आणि डॉक्टरांनीं आशा सोडलेल्या पतीची सेवा करण्यात अर्थ काय, असं एखाद्या पत्नीला कोणी सांगूं लागला तर ती त्याचं ऐकेल का?"

विनायकराव हे शेवटले वाक्य सहज बोलून गेले, पण सरलेला ते ऐकून कसेसेच झाले आणि तिने डोळ्यांना पदर लावला. तिच्याकडे अर्थात् सगळ्याची नजर गेली आणि मग तर ती मुळं मुळं रडू लागली. सहज चर्चेकरिता घेतलेल्या उदाहरणाचा असा विपरीत परिणाम झालेला पाहून विनायकरावांना आणि इतर सगळ्यांना वाईट वाटले. “भलत्या वेळीं भलतं बोलण्याची माझी लकव जन्माचीच आहे, ती मेल्याशिवाय जायची नाही”, असं पुन्हां भलतंच बोलून विनायकरावांनी त्या वेळीं क्षणार्धात पसरलेल्या खिन्न वातावरणात अधिकच भर घातली आणि हे पाहून विनायकरावांनी आपल्या कपाळावर हात मारून घेतला आणि “उद्या या, आपण आणखी बोलूं. भावनाच नव्हे तर युक्तिवाद माझ्या बाजूला आहे, पण आतां ते काही नको”, असे म्हणून ते अंथरणावरून उठले आणि विशेष शक्ति नव्हेती तरी मंडळीला निरोप देण्याकरिता झोंपडीच्या दरवाजावाहेर गेले. इन्दुताईंनी सरलेला स्वयंपाकघरात नेले आणि अर्थात् तिची समजूत घालण्याचा तिने प्रयत्न केला असेल.

मी काय करावे हे सुचेना म्हणून वेड्यासारखा हे सगळे पाहत होतो !

आज संध्याकाळी किंवा आता रात्री पत्र लिहीत आहे तोंपर्यंत विशेष काही झाले नाही. संध्याकाळी कोणाला भेटण्यास येऊ दिले नाही. आमच्या घरगुती गप्पा आणि थट्टामस्करी यामध्ये चांगला वेळ गेला आणि विनायकरावांना पुष्कळच दुशारी वाटली. कळावे.

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

— — —

[५२] स्त्रियांत देखील खिलाडूपणा आहे म्हणावयाचा !

पांचवावडी,

ता. १२-१२-३३.

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

आज विनायकरावांची प्रकृति पुष्कळच सुधारलेली दिसली. सकाळीं थोडेसे घराबाहेर चार पावले फिरून आले. दुपारी चांगली झोप लागली होती.

संध्याकाळी चहा वगैरे झाल्यावर उन्हे खाली आली होती आणि विनायकराव सकाळच्याप्रमाणे घराबाहेर शतपावलीकरितां बाहेर पडणार होते, इतक्यात चिंगो आणि तिचे यजमान काळोबा बोरवणकर हातात गांठोडी व वळकट्या घेऊन दत्त उभो राहिलो ! विनायकरावांना पाहिल्या बरोबर चिंगीने त्यांना खेड्यांतील पद्धतीने नमस्कार केला व “ उगाच खर्च करून येऊं नको म्हणून सांगितलेत तरी राहवेना म्हणून आल्ये, रागावूं नका ”, असे म्हणून अश्रूंनी त्यांचे पाय भिजविले. तिच्या यजमानांनी “ आपण तुरुंगातून सुटलांत, पण अत्यवस्थ आजारी आहांत असे ऐकले, म्हणून आपली आज्ञा मोडून आपल्या भेटोस आलों, रागावूं नये”, असे म्हटले आणि हातरुमाल डोळ्यांस लावला. चिंगीचे उत्कट प्रेम व तिच्या नवऱ्याचा चांगुलपणा पाहून आम्हांला सगळ्यांना रडूं कोसळले. विनायकरावांनीहि डोळ्यांना हातरुमाल लावला, आणि मनःक्षोभ आवरल्यानंतर म्हटले, “ चिंगे, क्षमा कसली करायची ? मी रागावलों नाही. ऊठ, तुमचे उगाच पैसे खर्च होऊं नयेत म्हणून तसे लिहिलं. तुम्ही आलांत यांत मला आनंदच आहे. नाही तरी चांगला बरा झाल्यावर नवी दिवाळी करण्याकरिता मी तुम्हांला बोलावणारच होतो. ” काळोबानाहि त्यांनी असेच सांगितले आणि “ घरात जाऊन चूळबीळ भरून चहा घ्या, मग पुढे आपण बोलू ” असे उभयतांना सांगून आपल्या पत्नीला, चिंगीला आंत घेऊन जाण्यास सुचविले आणि काळोबांची व्यवस्था लावण्यास मला रावसाहेबांनी कर्माविले !

पाहुण्याचें चहापाणी होईपर्यंत इन्दुताईंनीं झोंपडीबाहेर अंगणांत जाजम, वळकटी टाकली होती, तेथें विनायकराव जाऊन बसले आणि कांहीं वेळानें आम्ही सगळे जण तेथें जाऊन बसलों. चिंगीजवळ व तिच्या यजमानांजवळ हरतऱ्हेच्या सासारिक चौकऱ्या व गोष्टी झाल्यावर विनायकराव म्हणाले, “तुम्ही सुखी आहांत हें ऐकून मला आनंद होतो. आणि तुम्ही आलात आणि भेटलात हेंहि चांगलें केलेंत. पण चार आठ दिवसांनीं मी चागला बरा झाल्यावर काळोबाना जाऊं दे. त्यांना नोकरी संभाळली पाहिजे. तूं मात्र महिना दोन महिने रहा. बाकी, नाही राहिलीस तरच बरी ! कारण माणसं अधिक झालीं कीं काम अधिक पडतं म्हणून आमची ‘ही’ रागवायची.” त्यांनीं हें वाक्य नेहमींच्या संवईप्रमाणें थडेंच उच्चारलें, पण नेहमींप्रमाणें त्याचा थोडासा वाईट परिणाम झालाच. पण नेहमींप्रमाणें तो फार वेळ टिकला नाही ! एकदोन मिनिटांतच सरला सांवरली आणि पुनः थडामस्कीत भाग घेऊं लागली.

गप्पागोष्टी संपत आल्या आणि दिवेलगाणीची वेळ होत आली तेव्हा विनायकराव अगणातच चार फेऱ्या घालतो म्हणाले आणि दोनतीन घातल्या असतील नसतील इतक्यात केळकरपक्षीय दोन तीन लोक तेथें आले. त्यांच्या बोलण्याचालण्यावरून ते चांगले समजस दिसले. मंडळी पुनः बैठकीवर बसल्यानंतर विनायकराव आपण होऊन म्हणाले, “ वामनगव, बरे आलात. माझी राजकारणातली वृत्ति काय आहे हें तुम्हाला शातपणें आज समजावून सागतां. अहो, आम्ही भावनाप्रधान आणि तुम्ही बुद्धिप्रधान आहात. पण तुम्ही-आम्ही सगळेच आपापल्या परीनें देशकार्य करीत आहोंत, आणि एकमेकांना पोषक आहोंत. ”

“ हें कसं ? ” वामनरावांनीं विचारलें.

“ असं पहा. भावना निष्क्रिय विचाराला गति देते आणि विचार हा मोकट धांवणाऱ्या आंधळ्या भावनेला पायबंद घालतो. टिळक आणि गोखले, तसेंच गांधी आणि केळकर हे एकमेकांना पूरक आहेत ” “म्हणजे गाडून पुरणारे असंच ना ? ” भीं मध्येच उगाच कोटि सुचली म्हणून

म्हटलें. कोटि ऐकून इंसून गंभीरपणें ते म्हणाले, “पूर्वी टिळक-गोखले-युगात टिळक जहाल झाले म्हणून गोखल्यांना सरकार विचारू लागलं. आता गांधी जहाल ठरल्यामुळे केळकरपक्षाला सरकार जवळ करील आणि त्याचं समाधान करण्याचा प्रयत्न करील. देशाचा यांत फायदा नाही का ?”

यावर वामनराव म्हणाले की, “हा अप्रत्यक्ष फायदा जरी होत असला तरी युक्तिवादाच्या दृष्टीने पक्षा-पक्षांमध्ये तर्तमभाव नाही का ? कोणता तरी एक पक्ष अधिक खरा आणि देशाला अधिक फायदेशीर असं आपणांला ठरविता नाही का येणार ? आणि देशाला अधिक फायदेशीर असलेला पक्ष कोणता हें तुमच्यासारख्यांनीं स्वीकारून दुसऱ्यांना तो स्वीकारण्यास सांगायला नको का ?

“फायदा आणि तोटा पाहिला लागलात, ” विनायकराव म्हणाले, “की जगांत काही उच्च आणि उदात्त राहावयाचें नाही. आधी फायदा आणि तोटा तुम्ही मोजणार कसा ? दुसरं असं की, उद्या तुम्ही आपल्या शत्रूला जिकलंत आणि स्वराज्य मिळवलंत तरी जिकडे तिकडे आबादी आबाद होईल, देशातलीं सगळीं दुःखे नाहीशी होतील, आणि ‘फायदा’ होईल असं का तुम्हाला वाटतं ? माझी समजूत आहे की, स्वराज्य मिळालं तर देशातल्या लोकांच्या जबाबदाऱ्या वाढून दुःखांत भर पडेल, म्हणजे आपला तोटाच होईल !”

“पण उच्च दर्जाचा आनंद नाही का वृद्धिंगत होणार ?” वामनरावांनीं विचारलें.

“हो, आनंद वृद्धिंगत होईल; पण आनंद म्हणजे तरी काय ? तो मानण्यावरच आहे. तो भावनेचाच एक प्रकार आहे. तुम्ही आमच्या भावनांची चेष्टा करणारे लोक शेवटी भावनेवर आलांतच म्हणावयाचे !”

अशा रीतीने हा वाद चालला असता रात्र झाली. घरात दिवाबत्ती झाली आणि सगळे जण वामनरावांचा निरोप घेऊन घरांत जाणार इतक्यांत आदल्या दिवशीं आलेले घासेपंत बाले, कृष्णमठ पुरखे वगैरे मंडळी

आली आणि प्रायश्चित्त घेण्याबद्दल गोष्ट काढूं लागली. याच सुमारास चिंगी काही कारणानिमित्त बाहेर आली, तेव्हां कृष्णभट दिव्याजवळ बसले होते ते तिच्या नजरेला पडले आणि ती एकदम उद्गारली, “ याच ब्राह्मणाने माझ्या आईचा हात धरला होता आणि यानेच तिला ठार मारलं असावं. ” तिच्या उद्गारामुळे सगळ्यांनाच चमत्कारिक झालं. कृष्णभट ओरडूं व बरळूं लागले. सरला आणि इन्दुताई बाहेरचा गलका ऐकून काय प्रकार आहे ते पाहण्यास आल्या. क्षणार्धात त्यांना खरा प्रकार समजला. “ चिंगी म्हणते ते खरे असेल. माझ्यावर देखील या दुष्टाची वाईट नजर होती. इतके दिवस बोलव्ये नाही एवढेच ”, असे सरला उद्गारली तेव्हां तर कृष्णभटाच्या तोंडाला कांही सुमारच राहिला नाही. पुढचा हा प्रकार वर्णन करून करायचं आहे काय ? विनायकरावांना इन्दुताईने आणि मी हात धरून घरात नेले आणि लापशी, औषधपाणी वगैरे देऊन झोंपण्यास सांगितले. आतां ते झोंपलेले आहेत.

या आजारात सरलेचा, इन्दुताईचा आणि चिंगीचा जो स्वभाव मला कळून आला त्यावरून स्त्रीजातीबद्दल माझा आदर फार वाढला आहे. प्रत्येकीच्या गुणांचे मी कसे वर्णन करूं ? बायका इतक्या गुण्यागोविंदाने राहतील अशी मला स्वप्नांत देखील कल्पना नव्हती. त्यांच्यामध्ये देखील खिलाडूपणा आहे म्हणावयाचा ! बायकांमध्ये खिलाडूपणा असेल अशी मला कल्पना नव्हती. ज्ञानाची ऐट होती, पण पदोपदी अज्ञानाचा प्रत्यय येत आहे !

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

[५३] यांमध्ये भावनावश कोण नाही ?

पांचवावडी,

१५-१२-३३.

पतिनिष्ठ इन्दूचे पतिचरणीं सविनय नमस्कार, विनंति विशेष.

येथील हकीकत वारंवार लिहिण्याबद्दल बजावून सांगितले आहे. म्हणून (आणि नारायणराव पाठक यांचेकडून कंत्राटबहादर बादशहाकडे रोज खलिता जात असतो हे ठाऊक असले तरी) मी हे पत्र लिहीत आहे.

विनायकरावाची प्रकृति सुधारत आहे. चागले उठतात-बसतात. चर्चा-वादविवाद करतात. पण अखेर थकतात आणि मग थकवा येऊन झोपी जातात !

सरलेने परवां रात्री अथरुणावर जवळजवळ निजले असतां मला रडविले. मी सगळीं बिले देऊन टाकलीं आणि बिस्किटे वगैरे सर्व सामान आणवले हे तिच्या ध्यानांत आल्याशिवाय कसे राहिल ? “ इन्दुवहिनी, मी हे उपकार स्वीकारूं का नको हेंच मला समजत नाही ”, ती म्हणाली. पुढे तिच्याने बोलवले नाही आणि ती माझ्या अंगावर डोकें ठेवून घटका दीड घटका नुसती रडत व हुंदके देत राहिली. अखेर मोठा उसासा टाकून ती दूर झाली आणि एकटीच दोन घटका रडत राहिली. ती फारच हळुवार मनाची झाली आहे !

काल तिने चिंजीशीं असंच केले. “ चिंजे, तूं मोठी झालीस तरी मी तुला रागावले येाबद्दल तुझी मी क्षमा मागत्ये ”, असं काय काय जी तिच्याशी बोलत होती तें मला लिहितां येत नाही. सरला मला अतिशय विचारी, अल्प वयातहि पोक्त आणि अतिशय बुद्धिप्रधान अशी वाटा-वयाची, पण पतीच्या काळजी करण्यासारख्या आजारांमुळे तिला विचारीला वेळ्यासारखं झालं आहे. किंवा कदाचित् इतर बायकांप्रमाणेच

तीहि भावनाप्रधान असेल 'बायकांप्रमाणें' असें मीं म्हटलें, पण विनायकरावासारखे पुरुष काय कमी भावनाप्रधान असतात ? बिचोरे मधून मधून लहानग्या छोदूची आणि छोटीची वारंवार आठवण काढून स्वतः रडतात आणि सरलेला रडवितात ! काल तर त्यांनीं कमालच केली. ते म्हणाले, "सरले, मला पाणी प्यायला माझ्या आईचं जाडं फुलपात्र देत जा, आणि आपल्या छोदूची कोट-टोपी आणि छोटीचं परकर-पोलकं समोरच्या खिळ्यावर ठेव, म्हणजे मला बरं वाटेल. मला जरी बरं वाटतं आहे, तरी आईची आणि मुलाची आठवण वारंवार येते आणि याबाईची वाटते." सरलेनें बिचारीनें तें सर्व केलें, पण ढोळे पुशीत कसें केलें असेल तें आपण कल्पनेनेंच जाणावें. आईबापाचें हृदय आईबापांनाच कळेल. आपल्या एवढ्याशा छोटीची आठवण आपण नाही का नेहमीं काढीत ! मला आता अधिक लिहिता येत नाही, म्हणून येथेच थांबते.

आपली पत्नी

इंदु

[५४] तत्त्वप्रतिभेची स्फूर्ति

पांचबावडी,

१७-१२-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक याचे नमस्कार.

आज जरा चमत्कारिक हकीकत कळवावयाची आहे.

दुपारीं पुरुषांची आणि बायकांची जेवणें आटोपल्यावर आम्ही सर्व मंडळी विनायकरावाजवळ गप्पा गोष्टी बोलत होतो. सरला त्यांना डाळिंबाचे दाणे काढून देत होती, चिंगी मुसुंबी सोलून देत होती, आणि इंदु गावातून तिनें विनायकरावाच्या करमणुकीकरितां एक सतार आणली

होती ती वाजवीत होती. मी वर्तमानपत्रे वाचीत होतो; आणि मधून मधून बातमी सांगत होतो. काळेबां बोरवणकरहि एक वर्तमानपत्र वाचीत होते. एका अस्पृश्याला तळ्यात आंघोळ केल्याबद्दल गावकऱ्यांनी मरेमरेतो मारलें अशी बातमी वाचल्यावर त्यानें ती आम्हांला वाचून दाखविली आणि “अस्पृश्यांचें हें नष्टचर्य केव्हां संपणार कोणास ठाऊक !” असें अर्धवट आपणाशींच आणि अर्धवट विनायकरावांना उद्देशून म्हटलें. विनायकराव म्हणाले, “संपेल, कांहीं दिवसांनी संपेल. निराश होऊन कसं चालेल ?” पुढें तेच म्हणाले, “या सगळ्या गोष्टी एकदोगांच्या किंवा एकदोन जातींच्या हातांतल्या नाहींत. संबंध राष्ट्र म्हणजे लहानसहान का गोष्ट आहे ! आणि आपलं राष्ट्र म्हणजे नावाचं राष्ट्र. बेंकडा ९० बायकापुरुष अशिक्षित, जातिभेद, धार्मिक तंटे, संघटनेची आणि शिस्तीची संवय नाहीं. एक ना दोन, हजार भानगडी. त्यांत पुनः सत्ता परकीयांच्या हातांत. त्यात पुनः भानगड अशी उत्पन्न झाली आहे की, हे सत्ताधीश स्वतःच जगाच्या आर्थिक भोंवऱ्यात सांपडलेले. युद्धाची त्यांना भीति. त्यांच्या देशात पुनः क्रान्तिकारकांची त्यांना भीति आहेच. जग सगळ महान् वातचक्रात सापडलेलं, त्यात जित, अशिक्षित, बावळे, मांडखोर, असे जे आपण त्याचा काय निभाव लागणार ? जिकडे वातचक्र नेईल तिकडे आपण जायचं, हेंच आपल्या नशिबी. ”

“म्हणजे तुम्ही निराशावादी दिसता, ” काळेपंत म्हणाले.

“नाहीं, मुळींच नाहीं. उलट माझा आशावाद असा आहे की, त्याला कधीच बाधा यायची नाहीं. मी असं म्हणणारा आहे की, आपलं कर्तव्य आपणांला दिसेल तें करित जावं. फळाची, नफ्यातोऱ्याची आणि भविष्यकाळाची फारशी काळजीच करूं नये. ”

“भविष्यकाळाच्या फळाकडे पाहिल्याशिवाय चालेल कसं ? ” मी म्हटलं. तेव्हा ते हंसून म्हणाले, “पहा विचारे. पण जवळचाच भविष्यकाळ पाहूं नका. अगदीं लांबचा भविष्यकाळ पाहिलांत म्हणजे आपलं राष्ट्र आणि आपली संस्कृति—आपलंच राष्ट्र, आपलीच संस्कृति

कशाला ?—सगळीच राष्ट्र आणि सगळ्यांच्याच संस्कृति लयाला जायच्य आहेत ! इजिप्शियन, खाल्डिअन्, सुमेरिअन् संस्कृतींचें जें झालें तेंच पुष्कळ कालावधीनंतर आपल्या संस्कृतीचें व्हावयाचें आहे, असं इतिहास तरी सांगतो. राष्ट्राचंच कशाला ? सबंध विश्व थंड गोळ्याप्रमाणें व्हायचं आहे, असं पदार्थविज्ञानशास्त्र सांगतं व ज्योतिःशास्त्रहि म्हणतं की, सबंध अणु-परमाणु यांची प्रचंड घडामोड पुढं व्हायची असून त्या जगत्प्रलयात पूर्वीचें कांहीं एक टिकावयाचें नाही ! तेव्हा भविष्यकाळाविषयी फारस विचारच करूं नये. आपलं शुद्ध मन आपल्याला जें कर्तव्य म्हणून सांगतं तें करावं. तें नेहमीं करीत राहण्यांत जो आनंद तो खरा आनंद. तोच नित्य शाश्वत आनंद, तेंच निःश्रेयस सुख, तोच स्वर्ग आणि तेंच आत्म्याचें अमरत्व. अमरत्व हें कालाच्या मापानें न मोजता साच्चिव आनंदाच्या मापानें मोजावयाचं. हें अमरत्व नित्य कर्तव्यकर्म करीत राहिल्यानें ज्याला प्राप्त झालें तो निर्भय झाला आणि स्वतंत्रहि झाला. तोच जीवन्मुक्त म्हणावयाचा. ”

अंगांत तत्त्वप्रतिभेची स्फूर्ति जणुं कांहीं झाल्यामुळें विनायकराव असे बोलत असता एक पोलिस नाईक तेथें आला आणि फौजदारसाहेबानें विनायकराव भोळे कोण आहेत, त्यांना ताबडतोब ठाण्यावर बोलावण आहे, असें म्हणाला. विनायकरावांनीं त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलं कीं, मी अशक्त आणि आजारी आहे, मला चालवत नाही, बैलगाड आणवलीत तर मी येतो. पण तो नाईक कोठलें ऐकायला ? तो आपल आतांच चला असा तगादा लावूं लागला आणि जबरदस्तीची भाष बोलूं लागला. विनायकराव संतापून “येत नाही जा ” असें म्हणून सत्याग्रह करण्याच्या बेतांत होते इतक्यांत मीं तेथें सहजगत्या बैलगाड आलेली आहे असें पाहून ती थांबवली आणि तीत गादी वगैरे पसरून विनायकरावाना घेऊन चौकीवर गेलों. तेथें फौजदाराना झालेला प्रकाश सांगितला तेव्हा “मूर्ख आहेत हे लोक ” असें (तोंडदेखलें म्हणा किंवा मनापासून म्हणा) आम्हांस सागून फौजदारसाहेबांनीं “ विनायकराव भोळे याचेबद्दल रिपोर्ट करण्याबद्दल आम्हाला हुकूम आला आहे ” असे म्हटलें आणि काहीं जबाब घेऊन आम्हांला परत लावून दिलें. गावा

बाहेर जावयाचें नाहीं हा हुकूम रद्द करण्याच्या हेतूनें ही चौकशी आहे, का रोजच्या हजेरीचें लचाड पाठीमागें लावण्याइतकी प्रकृति सुधारली आहे की नाहीं हें पाहण्याकरिता ही चौकशी आहे, काहीं समजत नाहीं.

घरी आल्यावर थकल्यामुळें आणि मनातल्या खळबळीमुळें विनायकरावाना ताप आला. आता ते झोंपी गेलेले आहेत. माझेंहि कपाळ दुखत आहे आणि ताप येणार असा रंग दिसत आहे. ताप आल्यास एकदोन दिवस पत्र लिहिणार नाहीं.

सरलेलाहि ताप आला असावा असें इंदुवहिनीच्या बोलण्यावरून दिसतें. पण ती तशीच “ काहीं नाहीं, काहीं नाहीं ” म्हणत काम करीत असते. अंथरूणावर पडेल तेव्हा समजेल. पण तिला मी कसा दोष देऊं ?

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

[५५] To understand all is to pardon all

पाचबावडी,

१९-१२-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक यांचे नमस्कार वि. वि.

आज सकाळीं मला ओकारी येऊन पित्त पडलें, हुडहुडी भरली आणि मलेरिआचे कपाळ दुखणें वगैरे सर्व प्रकार झाले. विनायकरावांजवळच अंथरूण घातलेलें आहे. घाम येऊन ताप निघाला आहे आणि आतां थोडें बरें वाटत आहे म्हणून (आणि आपल्याला वचन दिलें आहे तें स्मरून) हें पत्र लिहीत आहे.

दुपारची जेवणें झाल्यावर गप्पागोष्टी बोलत असतां काळोबिनी कृष्णभट्टादि ब्राह्मण आणि पोलिस लोक याना (थोड्याशा ग्राम्य भाषेंत) दोष दिला. तेव्हा विनायकराव म्हणाले, “ कृष्णभट्ट एक वाईट असला

म्हणून सगळे ब्राह्मण वाईट नाहीत. तुम्ही कृष्णभटाकडेच पाहता. पण पांडुरंगशास्त्री अभयंकर, नारायणराव काणे यांच्यासारख्या पवित्र ब्राह्मणाकडे का पाहत नाही? तसंच पोलिसांना तरी कशाला दोष लावावा? त्याचं शिक्षण, त्याच्या घरचं वळण, त्याच्या सोबत्यांचं वर्तन याचा विचार करा म्हणजे त्याचा फारसा दोष नाही असं तुम्हांलाच दिसून येईल. ”

“असं पाहिला लागलो तर मग जगात कोणालाच दोष द्यायला नको !” सरला म्हणाली. तेव्हां विनायकराव म्हणाले, “हो, बरोबर आहे तुझं म्हणणं. ‘टु अंडरस्टॅन्ड ऑल इज टु पार्डन ऑल’, (‘सगळं ज्याला गम्य झालं तो सगळं क्षम्य समजतो.’) अशी एक म्हण आहे ती ध्यानांत ठेव. ”

“म्हणी किती ध्यानात ठेवल्या तरी वाईट तें केव्हाहि वाईटच ” सरला पुनः म्हणाली. तेव्हा ते म्हणाले, “तुला अजून तें समजायचं नाही. तुझा दोष नाही, तुझा अनुभवच कमी आहे. ”

असें त्यांनीं म्हटल्यावर बोलणें काहीं वेळ थांबलें आणि चिंगी, इंदुताई, सरला वगैरे बायका आणि काळोबा व मी वर्तमानपत्रें वाचतां इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत राहिलों. विनायकराव गोष्टी ऐकतच राहिले. त्यांना झोंप लागली तेव्हा आम्हीं गप्पा बंद केल्या. मी थोडीशी दुलकी घेतली आणि बायका घरांत कामाला गेल्या. कळावें.

आपला मित्र
नारायणराव पाठक

[५६] स्वधर्म

पांचबावडी,
२३-१२-३३.

प्रियपतीचे चरणीं इंदूचे नमस्कार वि. वि.

इतके दिवस आम्ही बायका गुण्यागोविंदानें वागलों, पण आज आमच्या स्वभावाप्रमाणें (किंवा माझ्याच दोषामुळे) पुनः थोडीशी तेढ

उत्पन्न झाली आहे. निमित्त एवढेच की, मी “चिंगीने सैंपाकात फार ढवळाढवळ करूं नये, ती ओगळ दिसते, ती पदार्थ विघडवते” असं सरला-वन्संजवळ म्हणाल्ये. त्या म्हणाल्या की, “तिला आपण असं सांगितलं तर तें ‘त्याना’ पसंत पडणार नाही आणि रागावून डोकं संतापून घेतील आणि मला बोलतील.” मी म्हटलं की, “चिंगीचा मी विटाळ मानीत नाही, पण कांहीं म्हटलं तरी पूर्वसंस्कारामुळे मला ती ओगळ दिसते, तिने सैंपाकाला हात लावूं नये, बाहेरचं काम करावं, यांत रागवायला काय झालं ?” वन्सं म्हणाल्या की, “मी आपल त्यांचं मन सांगितलं. तुम्हाला योग्य वाटेल तें तुम्ही करा. मी कांहीं तिला अमुक कर आणि तमुक करूं नको असं सांगणार नाही.” वन्संचं हें म्हणणं सगळं होतं, पण मला तें लागलं.” त्याच्यावरचा माझा राग चिंगीवर निघाला. आणि तिला मी, तूं हात धूत नाहीस, स्वच्छ नसतेस वगैरे कांहीं लागून बोलल्ये. त्यामुळे तीहि माझ्यावर रागावलेली आहे. माझा दोष मठा दिमतो, पण माझ्या स्वभावाला औषध काय ? लवकरच दोघीची समजूत घालव्ये.

आज नारायणराव पाठक शेजारच्या पाटवर नावाच्या गावीं गेले आहेत. तेथे कोणी इनामदार आहेत त्याचेकडे काहीं जुने कागदपत्र मिळण्याचा संभव आहे असे कळलें मात्र, लगेच स्वामी काल अंगात ताप होना वगैरे सगळ्या गोष्टी विसरून, चालत त्या गावीं गेली. उद्या परत येतील असे वाटतें.

आज दुपारची सविस्तर हकीकत नारायणराव पाठक लिहितात तशी लिहिण्याचा प्रयत्न करत्ये, पण तो साधेल असे वाटत नाही.

पोलिसाकडून पुनः एक मनुष्य साध्या ड्रेसमध्येच आला होता. त्याने माझी, चिंगीची, नारायणराव पाठकाची वगैरे अरेरावीने आणि उर्मटपणाने प्रश्न विचारून चौकशी केली. विनायकराव रागाने भडकणार होते, पण त्यानीं विवेक करून राग गिळला. तो गेल्यावर एवढच म्हणाले की, “विचारे अज्ञान आहेत, त्याच्यावर रागावण्यापेक्षा त्यांची कीव करावी झालं.” पोटात मात्र त्याच्या राग ढवळाढवळ करीत असावा ?

दुपारो चहा घेताना विनायकरावांनी काळोवा वोरवणकराशी बोलतांना

जे काही विचार सांगितले ते मला चांगले मागता येणार नाहीत, पण ते फार उच्च होते आणि ऐकतांना फार मौज वाटली. आपला समाज विघडला आहे, जगाची सामाजिक घटनाच चुकीची झालेली आहे म्हणून मनुष्याला आपली सर्वोत्तीर्ण उन्नति करून घेता येत नाही, असा त्यांच्या म्हणण्याचा रोख होता. मनुष्यामध्ये हस्त-हेच्या वासना, सहज-प्रेरणा, आवडी-निवडी, आकांक्षा वगैरे आहेत, पण समाजरचनेमुळे सगळ्याची यथायोग्य एकवाक्यता होत नाही, एखाद दुसऱ्या अंगालाच भलतंच महत्त्व येऊन स्वभाव “एकारतो आणि वेदब होतो” असे ते म्हणाले. मनुष्याला सगळं काही पाहिजे आहे. त्याला नीति पाहिजे, कलाहि पाहिजे, द्रव्य पाहिजे, मानसन्मानहि पाहिजे. स्वार्थीपणा त्याच्यात आहे, परोपकारबुद्धीहि आहे. भोग पाहिजे, त्यागहि पाहिजे. तात्पर्य, मनुष्याचें कोणत्याहि एका गोष्टीने पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाही. त्याला द्रव्य पाहिजे, अधिकार पाहिजे, बायकोचें सुख पाहिजे, मुल्लेबाळ पाहिजेत; आणि ज्ञान, देशभक्ति, कलोपासना वगैरेहि पाहिजेत. या सगळ्या वासनांची तृप्ति होणें सध्याच्या समाजात शक्य नाही, म्हणून त्याला काही वासनांची लपवा-छपवी करावी लागते, काहीची मुस्कटदाबी करावी लागते, काही दाबून-दडपून ठेवाव्या लागतात आणि काही वासना माराव्या लागतात. पण वासना कधीच पुरत्या मरत नाहीत. त्याची फार तर मुस्कटदाबी आपण करू शकू, आणि पोटात त्यांना कोंडून ठेवू. पण वेताच्या पेटाच्यात ठेवलेल्या सापाप्रमाणें संवि सांपडताच या वासना फणा बाहेर काढतात ! जगातली दुःखे, काही वासना (—वाईट तशा चांगल्या वासना—) दावाव्या किंवा बाह्यतः तरी माराव्या लागल्यामुळे उत्पन्न झाली आहेत. समाजघटना सुधारल्याशिवाय वासनांची मुस्कट-दाबी, चेपाचेपी, लपवाछपवी, चेंगराचेंगरी थावावयाची नाही आणि पूर्ण सुख कधी मिळावयाचें नाही. तोंपर्यंत कोणी केवळ नीतीचे उपासक, कोणी केवळ कलेचे उपासक, कोणी त्याग करणारे, कोणी भोग उभोगणारे, कोणी ज्ञानाच्या पाठीमागे, कोणी द्रव्याच्या पाठीमागे, कोणी राजकारणी, कोणी समाजसुधारक, कोणी सीतासावित्रीची स्तुतिस्तोत्रे जपणारे तर कोणी घटस्फोट आणि कंत्राटी लग्न मागणारे;—असे एकांगी, एका-

रलेले, वेढब, विद्रूप असमाधानी, दुःखीकष्टी लोक दिसावयाचे ! अशा स्थितीत ज्याने त्याने आपल्या शरीरप्रकृतीला मानवेल, मनःप्रकृतीला आवडेल, आर्थिक परिस्थितीला जुळेल, भावनाना रुचेल, मताला पटेल, असा एखादा मार्ग स्वीकारावा आणि तोच आपला 'स्वधर्म' मानून त्यात रममाण व्हावे. आपला हा 'स्व-धर्म' इतरांनाहि 'स्व-धर्म' वाटलाच पाहिजे, असा आग्रह करण्यांत अर्थ नाही. प्रत्येक जण आपआपला 'स्व-धर्म' आचरून लाभला आणि इतरांच्या स्वधर्मात ढवळाढवळ करण्याचे किंवा त्याची निंदा-नालस्ती करण्याचे टाळून लागला तर जगातील निम्याहून अधिक भाडणे कमी होतील, असे त्यांनी शेवटी सांगितले.

काळोबा बोरवणकरांनी व आम्ही मधून मधून विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देताना त्यांनी हे सगळं सांगितलं, पण मला साराश जो आठवला तो (आपणांला सगळ्या गोष्टी कळाव्याशा वाटतात म्हणून) कळविला आहे.

आमचं हें अशा प्रकारचं बोलणं संपत आलं तेव्हां कौजदारसाहेबा-कडून पुनः एकदां एक शिपाई आला आणि विनायकरावांना गाडीत घालून चौकीवर ताबडतोब घेऊन या असे सांगून गेला. विनायकराव मनात चरकडले, पण गाडी करवून चौकीवर गेले आणि आले ते अंगांत चागला ताप भरलेला. आता ताप उतरला आहे. पोलिसाकडच्या या खेळानीं दुखणें उलटतें कीं काय अशी भीति वाटते. कळावे.

आपली पत्नी
इंदुमती काळे

[५७] आशालतेचें उन्मूलन

साखरपें,
ता. ४-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास नारायणराव पाठक, इली मुकाम साखरपें, याचा सा. न. वि. वि.

विनायकरावाची प्रकृति अलीकडे आठदहा दिवस चागली सुधारून

लागली आहे, जपलें पाहिजे पण काळजी करण्याचें कारण नाहीं, हें मी पांचवावडीहून मागें कळाविलें आहेच. प्रकृति बरीच सुधारली आहे, काळजी करूं नये. मां येथें साखरण्यास येण्याचे कारण असें :—

मला चार दिवसांपूर्वी काशी ढवळे हिच्या आईचें पत्र आलें कीं, सवडीनुसार भेटून जावें. आजाराचा उल्लेख नव्हता, व अलीकडे तिची प्रकृति सुधारत चालल्याचें मी ऐकलें होतें, म्हणून तिनें कशाला मुद्दाम बोलाविले असा प्रश्न पडला. लग्नाविषयीचा अखेरचा प्रयत्न करून पाहवा असें तर तिला वाटत नाहींना, अशी शंका आली व तीच खरी असावी असें विनायकरावांनाहि वाटलें. विनायकरावांनींच पत्र लिहून भेटीचा हा योग जुळवून आणला असावा असा मी अंदाज केला. त्यांची प्रकृति बरी होती म्हणून मी तिकडे जाण्याकरीतां निघालों. जाताना विनायकरावांनीं सांगितलें कीं, “ आतां तिला आपलें मन सांगून टाक. मी आजारी आहे, म्हणून तिला तूं प्रेमाचें पत्र लिहिण्यास काकूं केलेंस, पण आता जात आहेस तर मित्र मृत्युशय्येवर असताना असल्या गोष्टी कशा बोलाव्यात असले विचार येऊं देऊं नकोस. ” मीहि तसाच बेत केला होता आणि पुढील मनोराज्यें करीत होतो. मधून मधून ती अत्यवस्थ आहे कीं काय अशी मीति वाटे, पण ही मीति फार वेळ टिकत नसे. पुनः मनोराज्यें सुरू होत !

साखरपें जवळ जवळ येत चाललें व उजाडण्याचा सुमार झाला तेव्हां मी बैलगाडीतून उतरून चालूं लागलों. मनांत विचार आला कीं आपल्या नरिस कष्टमय आयुष्याचीहि रात सरली व आनंदमय संसाराचा मूर्खोदय लवकर होणार ! पूर्व दिशेचें मुख किंचित् लालसर झालें होतें व सभोंवार अंधार होता. तो पाहून मनांत म्हटलें कीं, सुमुखी काशी ढवळे काळी चंद्रकळा नेहून आपलें स्वागत करण्यास आली तर तीहि अशीच दिसेल ! गाईचीं गोजिरवाणीं वासरे पाहून आपणांस मुलें होऊन गाईच्या वात्सल्यसुखाचा आपणास कधी अनुभव येईल काय, अशी कल्पना मनांत आली. पक्षांचा किलबिलाट ऐकून पुढेंमागें घरांतल्या मुलावाळाचा गोंगाट असाच आल्हाददायक होईल काय असा विचार मनांत डोकावला. वाऱ्याची झुळूक आली तेव्हा क्षणभर भास

झाला की, वारादेखील महानुभूतीने काशी ढवळेकडे जाण्यास आपणास प्रोत्साहन देत आहे. फुलाचा सुवास आगामी सुखाची नुसती चुणूक दाखवीत आहे असा भ्रम झाला. पण रस्त्याच्या बाजूच्या एका खड्ड्यात पाय थोडासा मुरगळ्या आणि काटा बोटला, तेव्हा लगेच शुद्धीवर आलों !

मनात अशा तऱ्हेने अनेकविध मुखदुःखात्मक विचार घोळत असता मी काशी ढवळे हिच्या घरी गेलो व ओटीवर बसलों, तेव्हाच मला खरा प्रकार अजमावता आला. कारण, कोंठून, केव्हा निघालांत वगैरे मामुली प्रश्न विचारण्यापलीकड कोणीच काही माझ्याशी बोलना. पाय धुण्यास पाणी आणून ठेविले होते पण पाय धुवून “आतां उकडत आहे, अंधोळ करून येतो” असें मां घात प्रवेश मिळावा म्हणून म्हटलें. अंधोळ करण्याकरिता मागील दारी जाऊ लागलो तेव्हा काशीची आई रडत असलेली दिसली. मी काशीबशी अंधोळ केली आणि कोंकणच्या पद्धतीला अनुसरून चार आचमने घेऊन राध लावले. तरी देखील कोणी काही थाग लागू देईना ! प्रत्येकजण काहीतरी क्षुल्लक गोष्टीबद्दल बोले. चहा-पाणी झाल्यावर मला काशीच्या आईने “काशी आजारी आहे, तिच्याकडे चला पाहिजे तर,” असे म्हटले आणि मी अर्थात् उकडेने तिच्या पाठोपाठ चालू लागलो. काशी अंधारगाव पडून माझी जणुं कांही वाटच पाहत होती असे तिच्या चर्येवरून दिसते. तिच्या आईने तिच्या पाठोपाठ आलेल्या मुलाना बाहेर जाण्यास सांगितले आणि ती आपणहि काहीतरी निमित्त करून सैपाकघराकडे गेली. मी काशीजवळ गेलों व हात धरून ताप कितपत आहे हे पाहिलें. आणि डॉक्टर कोण आहे, किती दिवस ताप येत आहे. वगैरे आजाराबद्दलच्या इकडच्या तिकडच्या मामुली चौकश्या दोनतीन मिनिटे केल्या. नंतर कापत कापत म्हटले, “माझे मन आता बदललें आहे. मी लग्नाला तयार आहे.” “आता काय उपयोग ?” ती म्हणाली. “का, उपयोग का नाही ? तूं बरी होशील लवकर.” असें मी म्हटलें, पण मी खोटें बोलत आहे असें माझे मलाच वाटलें. कारण ती जरी चागलें बोलत होती तरी तिच्या चेहऱ्यावर अर्धवट प्रेतकळा आली होती हे मला स्पष्ट दिसत होतें. “मला क्षमा कर” असें मी म्हटल्यावर

तिला आणि मला दोघानाहि रडूं कोसळले. थोडक्याच अवधीत शोकाचा आवेग आवरून ती म्हणाली, “आपण केलेत तेंच योग्य केलेत. ध्येयापुढें प्रेमाची मातब्बरी नसावी. आपण असे ध्येयनिष्ठ आहात म्हणूनच माझी प्रेमाची एकनिष्ठता कायम राहिली.” पुढें आम्ही असेच कांहींतरी बोलत राहिलों. त्यातलीं एकदोन वाक्ये सांगतो. कारण तीं कानात घुमत आहेत. तीं अशीं:—“पण बायका ध्येयान्या आड येतील असें तुम्ही मानता कोणत्या आधारावर? सरलावहिनी ध्येयाच्या आड आल्या का?”

माझ्या येण्यानें काशीत्री प्रकृति तीनचार दिवसांत चांगली सुधारूं लागली. तिच्या आईला हे पाहून फार आनंद झाला. माझें मतान्तर आलों त्या दिवशींच तिला काशीकडून कळलें होतें, म्हणून तिला माझे-बद्दल आपलेपणा वाटूं लागला आणि आमच्या आशाना पाळवी येऊ लागली. परंतु.....दोन दिवसानंतरच आशान्वृध जळून गेले. असे. मी लवकरच पाचवावडीला जाईन. विनायकरावना ही गोष्ट न सांगण्याचा प्रयत्न करीन; पण माझ्या चेहऱ्यावरून ते सर्व ओळखतील असें वाटतें. त्यांना माझापेक्षाहि वाईट वाटेल ! तिच्या गेल्यावर पत्र पाठवीनच.

नारायण पाठक

[५८] पत्रांतलें पत्र

पाचवावडी,
१-७-३४.

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यास नागवणराव पाठक, हल्लीं मुक्काम पाच-वावडी याचे नमस्कार वि. वि.

मी येथें आल्यावर माझ्या चेहऱ्यावरून आणि मी लपवूं पाहत असलेल्या अश्रुविंदूंवरून विनायकरावांनीं साखरण्याची बहुतेक सगळीं हकीकत ताडलीच. इळूइळू त्यांना एकंदर सविस्तर हकीकत सांगितल्या-

शिवाय मला राहवेना. त्याचे प्रश्नच असे असत आणि विचारण्याची रीतच अशी असे की, अगदी क्षुल्लक देखील गोष्ट मला त्याच्यापासून लपविता आली नाही, सुदैवाने त्या दिवशी तरी वाईट परिणाम कांही झाला नाही.

आज मी सामान आणण्याकरिता बाजारांत गेलों होतो. बायकामंडळी सैपाकघरांत होती. आशा वेळी पोस्टमनने विनायकरावांना एक पत्र आणून दिले. त्यांनी ते पत्र वाचून पाहिले आणि “ इंदुवहिनी, इंदुवहिनी, इकडे या, आनंदाची गोष्ट आहे ” असे मोठ्याने बोलत ते सैपाकघरांत घाईघाईने गेले. मानसिक कारणांमुळे म्हणा किंवा हे शारीरिक श्रम देखील सोसले नाहीत म्हणून म्हणा, त्यांना लगेच घेरी आली. लवकरच ते सावध झाले. आतां ते चांगले बोलत आहेत, आणि आपल्या आत-तारपीणाच्या वर्तनाला दोष देत आहेत.

पत्र पुढे दिल्याप्रमाणे होतें:—

पश्चात्ताप व पापक्षालन

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस बिन्दुमाधव म्हस्कर याचा नमस्कार वि. वि.

मी करुं नये तें पाप करण्यास प्रवृत्त झालों. आतां मला इतका पश्चात्ताप झाला आहे की, मी विष घातलेला एक पेढा खाल्ला आहे. हें पत्र मी पहाटेस उठून शांतपणें लिहीत आहे. लिहून झाल्यावर एका घटकेनें देवळांत हळूच पळून जाईन व देवाला शरण जाऊन त्याचे चरणीं प्राण अर्पण करीन.

मी मूळचा वाईट नव्हतो. माझे वडील सच्छील असे हरदास होते. त्याचेपासून मी गाणेंबजावणें, सभाधीटपणा, हजरजबाबीपणा, वगैरे शिकलों. शील मात्र घेण्याचें विसरलों. लहानपणींच मला वाईट संगत लागली आणि बायकांना कांहीएक चारित्र्य नसतें वगैरे कुकल्पना खेड्यांतल्या लोकांपासून मी उचलल्या. जरा मोठा झाल्यावर मला दोन चारदां नायकीणींशीं वगैरे संबंध येऊन स्वानुभवहि असाच आला आणि म्हणून सौ. इंदुवाई काळे या देखील अशाच असतील असे वाटते.

प्रयत्न करून एकदां अपयश आलें तरी पुनः कसून प्रयत्न केल्यास तिच्या बाबतीत देखील यश येईल असें वाटूं लागलें. माझा कोणी संशय घेऊं नये म्हणून नारायणराव पाठकाशीं व आपल्याशींही त्यांचा संबंध आहे अशा अर्थाचीं निनांवीं पत्रें मी पाठवलीं. पण तुम्हां दोघांचा संशय कोणीच घेईना. इंदुताईचें मन वळविण्याचे संभावितपणाचे अप्रत्यक्ष प्रयत्न पुष्कळ करून पाहिले तरी यश येण्याचें चिन्ह दिसना, म्हणून कपटहरण करण्याचें योजलें. माझ्यावर संशय येऊं नये म्हणून नारायणराव पाठकांनीं तिला पळवून नेली अशी खोटी तार तुमचेकडे पाठावेली. इंदुताईना एक लोणकडी थाप देऊन मोटारीत घालून साताऱ्याकडे मोटार भरधांव फेकण्यास साथीदार असलेल्या ड्रायव्हरला सांगितलें. वाटेंत तिच्याशीं लघवपणा करण्याचा प्रयत्न केला, पण थोडाड फुटल्यामुळें निराशा झाली व ही व्याद वाटेंत सोडून आपण फरारी व्हावें असा बेत केला. नारायणराव पाठक अंबेवाडी या गांवीं शिलालेखाचें संशोधन करण्यास गेले आहेत हें त्यांच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून मला ठाऊक होतें; व इंदुताईशीं बस्तान न जुळल्यास मोटार तेथें नेऊन इंदुताईना तेथें सोडावें व आपण फरारी व्हावें अशी अगोदरपासूनच योजना केली होती. सुदैवानें ते तेथें भेटले. इंदुताईना तेथें सोडून मी मोटार पुनः पुण्याकडे वळविली व पुण्यास एक महिना राहिलों. उढें अनेक ठिकाणीं दडून राहत होतों. दडून राहण्याचा अखेर कंटाळा आला. पैसे सपले. स्नेही म्हणाविणाऱ्यांकडून अपमान होऊं लागले. पोलिसांच्या ताब्यांत जाण्याची भीति वाटूं लागली. माझे हाल कुत्रा खाईना. मनहि पश्चात्तापदग्ध होऊं लागलें. वेड लागण्याची पाळी आली. अखेर मनाचा निश्चय केला कीं, तुरुंगांत जाऊन मरेतो काम करीत बसण्यापेक्षां विष खाऊन जीव द्यावा. त्याप्रमाणें मी आज एका पेठ्यांत विष घालून ठेवलें होतें तो पेठा खाल्ला. एक तासानें त्याचा अंमल सुरू होईल. तेवढ्या अवधीत हें पत्र संपवून तें पोष्टांत टाकतों. पहांटेचा एक वाजून गेला आहे तेव्हा काळोखांत मला कोणी ओळखूं शकणार नाही. पत्र टाकून झाल्यावर वाटेंत कोणी भेटणार नाही व भेटल्यास देवळांत जाऊन लहानपणीं माझे वडील ज्या देवासमोर कीर्तनें करीत असत त्या देवावर माझी विशेष श्रद्धा आहे

म्हणून त्याच्या चरणाजवळ जाईन, व पूज्यतम वडिलांचें स्मरण करून व त्याची क्षमा मागून मी आपले प्राण सोडीन.

शेवटीं तुम्हास एक गोष्ट सागावयाची आहे. ती तुम्ही भाऊराव काळे यांना सागावी. इंदुबाई या अत्यंत शुद्ध अंतःकरणाच्या आहेत. त्यांचे शीलावदल काहीहि संशय घेऊं नये. खोटे बोलून मला आता कांहींएक मिळवावयाचें नाहीं. पश्चात्तापदग्ध होऊन मृत्यूला कवटाळणाऱ्याचे आणि आपल्या पापांचे क्षालन करूं पाहणाऱ्याचे हे शब्द आहेत, त्यावर निःशक विश्वास ठेवावा.

अंबेवाडी,
५-१-३४. }

बिन्दुमाधव म्हस्कर

सदर पत्र तुमच्या दृष्टीनें फार महत्वाचें आहे म्हणून अक्षरशः नकल करून, रुजू करून घेउन, पाठविली आहे. अस्सल पत्र पोटात कदाचित् गहाळ होईल म्हणून ठेवलें आहे. ते पुण्यास स्वाधीन करीन. कळावें.

नारायणराव पाठक

[७९] अंतर्मनाची खलवळ, धडपड, वडवड

पाचवावडी,

१२-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

आज जरा विनायकरावाच्या बाबतीत चिंत्ताजनक बातमी लिहावयाची आहे. किंवा आता चिंत्ता करण्याचें कारणच नाहीं, असेंच म्हणावें झालें ! सविस्तर हकीकत अशीः—

मा बाहेर संचित बसलो असतां “ विनायकराव तुम्हाला बोलावीत आहेत ” असें मला कोणीसे सांगितलें. मी आत त्याच्यापार्शी गेलों आणि तोंड पुढें करून हाताच्या चिन्हांनें आणि तोंडांनें “ काय पाहिजे ” म्हणून विचारलें. ते म्हणाले, “ नारायणराव, तुमचा अशेषवाद खोटा.

मी ब्रह्म्याशीं तादात्म्य पावलों आहे, एकजीव झालो आहे; समरस झालों आहे. ” हा वायूचा झटका आढे हे मी ओळखलें आणि म्हटलें “बरं, उद्या बोलूं आपण. आता पडा. ” “नाहीं, नाहीं, पडायचं काय म्हणून ? मी ब्रह्मप्रवाहाबरोबर हंसासारखा वाहत आहे, सतारीच्या तारांप्रमाणें सृष्टीच्या ताराशीं माझ्या ध्वनीचा मिलाफ झाला आहे. ” “बरं, बरं. सगळं चागलं आहे. पण आता निजा. ” मी कठोर आवाजानें म्हटलें.

“मी तुमच ऐकणार नाहीं. मला वायु झाला आहे असं तुम्हांला वाटतं. सरलेनं मागितलं तर मी निजेन. ” असं म्हणून त्यांनीं सरलेकडे पाहिलें आणि ती त्याचेजवळ जाऊन “निजाव आता जरा. शोंप आली म्हणजे बरं वाटेल ” असें म्हणाली, तेव्हा त्यांना काव्याचा क्षणभर झटका आला आणि ते बडबडूं लागले.

“सरला असे सरला । ऐशी पत्नी विरला ॥

सरला माझी माता । सरला माझा पिता ॥

सरला माझा गुरु । सरला माझा—

यमक आठवत नाहीं, काय करावं ! आतापर्यंत कधीं काव्य केलं नाहीं, आता कुठलं येणार ? ”

“आता अगदीं गप्प बसवा ” सरला आता कठोर आवाजानें म्हणाली. त्याबरोबर स्वारी एकदम थांबली. क्षणाधीत पुन्हा बडबडूं लागले—“भौनं सर्वार्थसाधनम् । आता अगदीं गप्प बसतों. बोलायचं आहे काय ? आणि बोलणार कसं ? यतो वाचो निवर्तन्ते.....”

—अशी आणि याहून विलक्षण आणि विसंगत बडबड काहीं वेळ झाल्यावर थकवा येऊन विनायकराव निजले. आम्ही तेथेंच बसून राहिलों होतो. घटकाभरानें त्यांनीं सरलेला खुणेनें जवळ बोलाविलें आणि तिच्या कानात खोल आवाजानें “मुर्लीकरितां—मोफत—शाळा—काढ—” असं कायसंसं पुटपुटले आणि पाचएक मिनिटें गुंगीतली घशाची घरघर चालून एकदीन उचक्या येऊन जें व्हायचं तें झालं !

नारायण पाठक

[६०] देशभक्त मेला, शाळेला सुटी

पुणें,

ता. १६-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे, मुक्काम सुरत, यास नारायणराव पाठक, हल्लीं मुक्काम पुणें, याचा नमस्कार वि. वि.

जरूरीच्या कामाकरितां आपण सुरतेस गेल्याचे येथें आल्यावर कळलें, म्हणून आपला तेथला पत्ता विचारून घेऊन त्या पत्त्यावर पत्र धाडीत आहे. आता पाचबाबडी येथील शेवटल्या दिवसाचीच हकीकत राहिली आहे !

सरलेनें तिसऱ्या दिवशींच कागदपत्रें भांडींकुंडी यांची आवराआवर धीरोदात्तपणें केली आणि उद्या पहांटे ५ वाजतां निघणाऱ्या मोटारलॅरीनें पुण्यास जाण्याचा आपला निश्चय झाल्याचें सांगितलें. रदबदलीदाखल बोलण्याला त्यांनीं अवकाशच कांहीं ठेवला नाहीं, इतका त्यांचा आवाज निर्घाराचा होता. ‘ एका स्पेशल मोटारीनें आपण सर्व जण जाऊं ’ अशी उपसूचना मात्र आम्ही करूं शकलों आणि सरलाबाईंनीं ती मान्य केली.

डॉक्टर-वैद्य, औषध-पाणी, दूधवाला, वाणी वगैरेंचीं बिलें आपण देऊन ठेविलेल्या पैशातून देऊन टाकलीं होती तेव्हां मागें कांहीं ओढ नव्हती आणि आम्ही पहांटेस ४-४॥ वाजतां स्पेशल मोटार आली तीत ५ वाजतां बसलों. जाताना कोणाच्या तोंडून कांहींहि शब्द निघत नव्हता; निघाला असता तरी मोटारीच्या आवाजामुळें तो स्पष्टपणें ऐकूं आला नसता. पेट्रोलची का कसलीशी घाण येतच होती आणि प्रत्येकाचीं मनें तर दुःखमग्न. शिवाय प्रत्येकाला कांहींतरी बोलावें अशी इच्छा जरी होती तरी अशा वेळीं भलताच शब्द तोंडून जाऊं नये म्हणून प्रत्येक जण ओठावर आलेले शब्द गिळीत होता. “आज फार थंडी नाहीं” “मोटार फार जोरांत चालली आहे.” यापलीकडे कोणी कांहीं बोललेंच नाहीं. सृष्टीला आमच्या दुःखाची किंवा संकोचाची जाणीव होती असें दिसलें नाहीं; कारण कोंबड्यांचें आरवणें, कावळ्यांची कावकाव, कुत्र्यांचें मुकणें, पूर्वीसारखेंच चाललें होतें. आमाळांत आज दग कांहीं अधिक

आले नाहीत, सूर्य वेळच्यावेळी उगवला, उजेड नेहमीसारखाच क्षणा-
क्षणाला अधिक अधिक स्पष्ट होऊं लागला. उष्णता रोजच्याप्रमाणेच
हळूहळू वाढूं लागली आणि विनायकराव भोळ्यांसारखा महात्मा मृत्यु-
वश झाला याची जणुं काहीं दखलगिरीच नाही अशा भावनेनें गाढवे,
गुरेंदोरे, बैलगाडीवाले, मोटारवाले, माजीविक्ये, दूधविक्ये वगैरे लोकांचे
व्यवहार चालूं झाले. आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्ही पिंपळगावला
आलों आणि मोटारवाल्यानें एका चहाकॉफीच्या ब्राह्मणी दुकानासमोर
गाडो थांबविली आणि तो दुकानात शिरला. चहा पिण्याची सगळ्यांना
इच्छा उत्पन्न झाली, पण संकोचामुळे कोणी काहीं बोलना. मी धीर
करून जणुं काहीं हवेंतच म्हटलें, कोणाला चहा घ्यायचा आहे का ?
पण कोणीच काहीं बोलना, अखेर मी निलाजच्या माणसाचें सोंग आणून
म्हटलें कीं, “ मला थकल्यासारखें झालं आहे. मी चहा पितों बाबा.”
तरी देखील कोणी काहीं मोटारींतून उठेना. तेव्हां सरलेनेंच चाणाक्षपणें
सगळी परिस्थिति ओळखून निश्चयाच्या स्वरांनें म्हटलें “ नारायणराव,
मला पण पाहिजे चहा. तुम्ही आणि मी पिऊं या.” असें म्हणून ती
खरोखरच उठली आणि मोटारींतून उतरून दुकानांत जाऊं लागली.
तिच्या पाठोपाठ दुसरी मंडळीहि गेली. दुकानांत चहा घेणार इतक्यात
तिच्या मनात कल्पना आली असावी कीं, आपण या आसपासच्या
खेड्यात काहीं जणांना तरी अस्पृश्यासारखे वाटतों, तेव्हां दुकानांत
शिरलों असतां अपमान व्हायचा आणि इतरांना चहा मिळावयाचा नाही.
हा विचार आल्याबरोबर ती लगेच मोटारीत चढली आणि तेथेंच तोंड
घुण्याकरिता पाणी मागून घेतलें आणि चहाचा घोटच घेतला; कारण
बशीतला चहा निवाला होता या निमित्ताने, त्यांनीं बशीतला चहा फेंकून
दिला आणि कपांतल्या चहाचा घोट घेतला असेल नसेल तोंच हुंदका
येऊन सगळा चहा मोटारीत सांडला ! हें मीच तेवढें पाहिलें, इतरांना
दुकानात गेल्यामुळे हा प्रकार दिसला नाही. हा प्रकार पाहिल्यावर
माझ्या डोळ्यातहि अश्रु आले, पण दुकानांत गेलेली मंडळी बोलावूं
लागली तेव्हां मन घट्ट करून मीहि दुकानांत गेलों आणि आधीच बेचव
आणि कडवट असलेला चहा कडू तोंड करून घेतला.

मोटारीत येऊन बसल्यावर त्या गावी एका देशभक्ताने चालविलेल्या एका राष्ट्रीय शाळेतल्या प्राथमिक वर्गातली गांधीटोपी घातलेली लहान मुले दिसली. ती शाळेतून परत येत असावीत; कारण “ए गोष्ट शाळेकडे कशाला चाललास ? आज शाळेला सुट्टी आहे” असे त्यापैकी एकजण म्हणाला. “काली सुट्टी ?” असे गोष्ट्याने विचारल्या. “कुणी काळे का भोळे देशभक्त मला अशी बातमी आली आहे. आज सुट्टी आहे, चव आपण तिथी-दांडू खेळू या.” असे तो म्हणाला आणि गोष्ट्याला घराकडे ओढू लागला.

मोटारीत बसलेले जे आम्ही त्यांना हा संवाद ऐकून काय वाट असेल ? आणि सरलेला काय वाटले असेल ? कोण कसे सांगणार ? ति पदराने तोंड झाकून घेतले आणि आंतल्या आंत ती हुंदके देऊ लागली एवढे मात्र मला ठाऊक आहे.

पुढील प्रवासात विशेष काही घडले नाही.

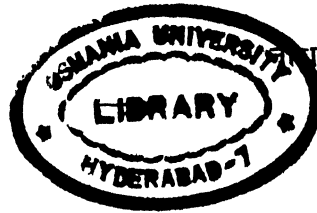
आम्ही पुण्यास घरी वेळेवर पोचलो. तेथे आप्पांची गाठ पडल्या त्यांना आणि सरलेला, इंदूताईंना, मला आणि इतरांना काय झाले असे हे विस्ताराने मी सांगत नाही. पहिल्याने जो आकात झाला तो ओसरल्यावर शोक गिळून टाकण्याचा सगळ्यांचा धीराचा प्रयत्न चालला असलेखील जे दुःखावेग, जे मुळंमुळं रडणे, जे डोळे पुसणे, जो दुसऱ्याचा समाधानाचा अश्रुयुक्त प्रयत्न, जो ओढूनताणून केलेला वेदान्तोपदेश झाला त्याचे वर्णन करणे माझ्या शक्तीच्या पलीकडचे आहे आणि स्वभावाने विरुद्धही आहे.

आप्पांची कंठरच खचलेली आहे. म्हातारपणी हा फारच मोठा आघात झाला. त्यातून निभावून जाणे कठीण दिसते.

सरलेने बाह्यतः तरी शोक गिळलेला दिसतो. ती घरांतले काम व लागली आहे आणि लोकांनाच उपदेशाच्या गोष्टी सांगू पहाते. पण आंत दुःख कसे लपणार ? आणि हे प्रयत्न कितीसे सकल होणार !

“माझ्याबद्दल शोक करू नका; मी शिक्षकीण होऊन जनसेवेचे ल

व्रत पुढें चालवीन” असें मधून मधून सरला डोळे पुशीत आणि हुंदके देत म्हणत होती. पण या बोलण्याला आज विशेष महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं. त्यांच्या मनाची ठेवण मात्र यावरून चांगली दिसून येते. कळावें.

आपला
नारायण पाठक

[६१]

पुणे,
३१-१-३४.

मित्रवर्ध नारायणराव पाठक यास माऊ काळे याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

पहिल्या प्रथम मला आज अशी एक गोष्ट लिहावयाची आहे कीं, एकंदर परिस्थितीचा आमच्या सौभाग्यवतीवर असा कांहीं परिणाम झाला आहे कीं, ती माझ्याशी फारच नम्रतेने वागते, आणि माझे मन लहानशा बाबतींतहि दुखवूं इच्छित नाहीं. आप्पाची सेवा करण्यात आणि त्याच्या ह्रतर्दयाच्या खस्ता खाण्यांत तिला आनंदच वाटतो ! सरले-बद्दल तर तिला बहिणीप्रमाणेंच प्रेम वाटूं लागलें आहे. आपल्या कला-नैपुण्याचा उपयोग इतराना व्हावा म्हणून ती येथील एका शिक्षणसंस्थेत गायन-शिक्षिकेचें काम स्वयंसेविका म्हणून करूं लागली आहे. सौ. बद्दलची माझी वृत्ति निवळली होतीच. पण मनांत थोडेंसे जें शक्य होतें तें बिन्दुमाधव म्हस्कराच्या आत्मकथनपर पत्त्रानें पार निघून गेलें. आता आमचीं मनें अत्यंत शुद्ध झालीं आहेत. दुःखांत सुख एवढेंच.

सरलेला ‘तू इथेंच राहून जनसेवा कर’ असें मी आणि सौभाग्य-वतीनें परोपरीनें आग्रहपूर्वक सांगितलें, पण ती पांचवावडीसच पुनः जाऊन पतीचें शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य चालू ठेवणार आहे. विनायक-रावाच्या पुण्यस्मरणार्थ मी व सौभाग्यवती यानों तिच्या स्वाधीन २५०००

रुपये केले आहेत, व पांचवावडीस 'विनायक-समाज-सेवा-संस्था' काढण्यास तिला सांगितलें आहे. तेथें गुडापासून उपद्रव होऊं नये म्हणून संस्थेच्या मालकीची एक शाळेकरिता इभारत व एक राहण्या-करिता घर मी बांधून देणार आहे. तिच्याबरोबर दोन पोक्त अशा ट्रेन्ड बाया, एक गोपाळराव देवधर यांनी शिकारस केलेली आणि एक प्रो. अण्णासाहेब कर्वे यांनी शिकारस केलेली, अशा जाणार आहेत. शिवाय एक ट्रेन्ड मिडवाइफ, देवधराच्या संस्थेकडून मिळेल असे वाटते. त्याची सोबत आणि संगति सरलेला कायदेशीर होईल. तिच्याबरोबर एक १० वर्षांची मुलगी अमाही अनाथ असलेली जाणार आहे. चिंगीदि काही दिवस जाऊन राहणार आहे.

सरलेची एकदर वृत्ति आणि तिची कर्तृत्वशक्ति पाहून आनंद होतो. लौकिकदृष्ट्या पाहिलें तर तिचें जीवित दुःखमयच गेलें व पुढेंहि तें तसेच राहणार आहे. पण लौकिकदृष्टीहून उच्चतर अशी एक दृष्टि आहे. लौकिकदृष्ट्या ध्येयें म्हणजे दुःखें; पण या दुःखातच उच्च व सात्त्विक आनंद भरलेला आहे, हें मार्मिकाना समजतें. (म्हणजे तुम्ही आणि मी मार्मिक ठरलोंच !)

भाऊ काळे

